

**ВОЛИНЬ
1943
СІМДЕСЯТА
РІЧНИЦЯ
ЗЛОЧИНУ**

ЗМІСТ

2
3
4
9
13
21
25
29
33
35

Зміст

Ярослав Ґодун

Вступ

Ґжеґож Мотика

Від Парослі до Бородиці. «Антипольська акція» ОУН(б) та УПА в 1943–1945 роках

Ігор Ільюшин

Трагедія Волині

Ярослав Грицак

Чому Волинські акції 1943 року таки були геноцидом, і що з цього випливає

Ева Сємашко

Різні пам'яті

Переосмислити «Волинь»

Євген Сверстюк:

«Кожен народ має вибачитися за свою вину»

Юрій Шаповал

Сімдесят і десять

Александра Зінчук

Навіщо порушувати важкі теми? Про проект «Поєднання через важку пам'ять. Волинь 1943»

Мирослав Маринович

Іще раз про бальзам прощення – дарованого й отриманого

Волинь 1943: сімдесята річниця злочину

У цій публікації ми презентуємо тексти авторства шанованих науковців, що стосуються подій на Волині 1943 року. Професори Ґжеґож Мотика, Ігор Ільюшин та Ева Семашко протягом багатьох років досліджують скоєні на Волині злочини і є авторами ключових видань із цієї тематики. Своїм баченням поділилися й видатні знавці історії ХХ століття професор Ярослав Грицак та професор Юрій Шаповал. Безперечні моральні авторитети, захисники гідності й прав людини Євген Сверстюк і професор Мирослав Маринович нагадали про християнську перспективу, яка має допомогти нам подолати спільну травму.

Фото, якими проілюстровано тексти, зроблено в рамках проекту «Поєднання через важку пам'ять. Волинь 1943», про який розповідає Александра Зінчук. Знімки також узяті з діяльності Товариства «Маґурич», яке вже 26 років здійснює реноваційні роботи на понад 120 цвинтарях – українських, єврейських, німецьких та польських в Україні та Польщі.

У сімдесяті роковини не можемо змінити минулого, проте, усвідомивши його, ми можемо спричинитися до покращення стосунків у майбутньому. Поєднання наших багатостраждальних народів не може бути одноразовою подією, а прикладом на шляху примирення має стати багаторічний процес поєднання у стосунках між Францією та Німеччиною, а також Німеччиною і Польщею. Вшанування пам'яті жертв і примирення сприяє нашому чутливому ставленню та допомагає процесові опору несправедливим системам і практикам, що їх вони породжують.

Ярослав Ґодун

Директор Польського Інституту у Києві

Від Парослі до Бородиці. «Антипольська акція» ОУН(б) та УПА в 1943–1945 роках

Гжеґож Мотика

Хоча в історії польсько-українських стосунків не бракує важких тем, але більшість проведених за минулі роки дискусій зосереджено довкола часів Другої світової війни. Найбільше емоцій викликають антипольські дії з боку бандерівської фракції Організації Українських Націоналістів та Української Повстанської Армії в 1943–1945 роках. У більшості українських публікацій увагу авторів звернено на причини тодішніх подій – нерідко до тієї міри, що з поля зору цих дослідників цілком вислизає те, що сталося на Волині та в Східній Галичині. Нічого дивного, що рівень поінформованості про те, як польські історики та польська суспільна думка сприймають той трагічний фрагмент історії, в Україні в найкращому разі є спотвореним, якщо не зовсім відсутнім.

Тому я у своєму тексті хотів би показати засадничі факти щодо «антипольської акції УПА»: її цілей, перебігу, основної хронології подій. Варто наголосити, що факт організованого характеру антипольських чисток виразно впливає і з документів українського підпілля.

Доктрина

У програмі ОУН, яку було задекларовано ще перед 1939-м роком, можемо знайти погрозу парцеляції (поділу) без відшкодування всіх крупних маєтків та господарств колоністів осадників, яких було поселено після 1918 року (їхніх власників мали депортувати за межі України). Себто йшлося про досить невелику частку польської громади на Волині та в Східній Галичині. Водночас теж офіційно було передбачено, що під час вибуху повстання «селяни [...] без жалю порахуються з дідичами, що є агентами польської окупації, а також із військовими і цивільними колоністами»¹. Ці слова варто розцінювати як заохочення до самосудів, як і попередження, що ОУН організуватиме такі розправи. Що важливо, у середовищі

ОУН існували, як мінімум, спокуси, щоб «народний бунт» заторкнув якнайбільшу кількість поляків або ж усіх осіб, які декларують свою польськість. Автор праці про військову доктрину ОУН, Михайло Колодзінський, пропонував «вимести буквально до останньої ноги польський елемент із З[ахідних] У[країнських] З[емель] і в цей спосіб закінчити польські претенсії про польський характер цих земель»². Як здається, те, що в офіційній програмі стосувалося частини поляків (передусім колоністів та дідичів), у пропаганді пересічних членів організації, яку розповсюджували низи, вже було поширено на більшість польського населення Південно-Східних земель Другої Речі Посполитої.

Початок Другої світової війни спровокував радикалізацію програми ОУН. Радянські депортації 1940–1941 років та планомірне винищення євреїв, яке здійснювали німці, вказали націоналістам на технічні можливості застосування масових репресій. Ба більше, світогляд, на якому стояли українські націоналісти, вів їх до переконання, що для побудови міцної держави навіть необхідною передумовою є застосування брутальної сили. Це можна зауважити на прикладі короткого терміну існування уряду Ярослава Стецька, проголошеного в червні 1941 року. Його існування супроводжували антисемітські погроми (найвідоміший із них – львівський), організовані під заклик помсти за розстріли осіб, ув'язнених у тюрмах НКВД. Уже тоді – це теж важливий факт – репресії торкнулися і поляків: тоді від рук ОУН загинуло щонайменше кількасот осіб польського походження.

Інтернування уряду Стецька та запровадження на окупованих німцями теренах України жорсткої репресивної системи переконало бандерівців знову перейти в підпілля. У 1942 році серед них почала зростати впевненість, що Німеччина виграє війну на Сході, але програє на Заході. У цій ситуації досить реальним ви-

глядало повторення сценарію 1918 року, тобто вірогідність нової польсько-української війни за Львів. Наприкінці 1942 року військові референти ОУН(б) ствердили, що в разі вибуху «повстання» з усіх земель, які вважали за українські, належить під загрозою смерті виселити (а властиво, вигнати) поляків та євреїв. Поляків вирішено «всіх [...] виселити, даючи їм можливість забрати з собою все, що захочуть взяти, оскільки їх [...] буде захищати Англія та Америка. Тих, хто не захоче виїхати – ліквідувати».³ У категоричний спосіб у переддень оголошення мобілізації було передбачено знищити так званих дієвих поляків – ішлося про осіб, котрі мали незаперечний суспільний авторитет.

Антипольська акція

Акція деполонізації розпочалася на початку 1943 року. В ніч на 8/9 лютого І сотня УПА під керівництвом Григорія Перегіняка «Довбешки-Коробки» розбила постерунок німецької допоміжної поліції у Володимирці [нині північ Рівненщини. – Прим. пер.], після чого рушила на недалеке село Паросля, котре – як перше на Волині – було вибито (загинуло щонайменше 155 поляків). Розвиток подій прискорився, коли в лютому 1943 року на III конференції ОУН було ухвалено рішення щодо реалізації на Волині партизанських дій, скерованих водночас проти німців, совітів та поляків. Основою для творення лісових відділів стали боївки ОУН та члени української допоміжної поліції, котрі в березні–квітні 1943 року дезертирували з німецької служби. Одночасно з акціями супроти німецької адміністрації та радянських партизанів ОУН і УПА взяли за масові антипольські чистки. Попервах вони відбувалися переважно в північно-східних повітах передвоєнного Волинського воєводства. Перший сконцентрований напад на польські села зафіксовано у Страсний Тиждень великодніх свят 1943 року. Найкривавіша атака сталася в с. Янова Долина Костопільського повіту в ніч на 22/23 квітня, в Страсну П'ятницю. Тоді під претекстом нападу на німецький постерунок було вбито біля 600 поляків. Лише до червня 1943 року на Волині загинуло близько 9 тисяч поляків.

Уже під час перших нападів відділи українських партизанів убивали все польське населення, яке потрапляло на очі. Найпевніше, план примусового вигнання передбачав спершу точкове винищення населення окремих польських сіл, схилиючи тим самим решту поляків до втечі. Але коли виявилось, що поляки залишають Волинь не так масово, як хотілося, а до того ж намагаються оборонятися, було вирішено приректи на смерть усю польську спільноту. Керівництво ОУН(б) на Волині вирішило і без того безапеляційний наказ примусового «виселення» поляків із власної ініціативи (зокрема, під враженням винищення євреїв, що його чинили німці) «підправити» і просто-таки вимордувати все польське населення, не утруднюючи себе розсиланням листівок про наказ виїзду. Відповідне рішення ухвалило вузьке коло осіб: провідник волинської ОУН(б) Дмитро Клячківський («Клим Савур»), військовий референт ОУН(б) Василь Івахів («Сом») та Іван Литвинчук («Дубовий»), котрий керував силами ОУН(б) та УПА в північно-східній частині Волині, себто в регіоні, де трапилися перші випадки масових убивств поляків. Саму операцію усунування поляків бандерівці окреслили як «антипольську акцію». Це означення фігурувало в звітах як відповідник кодової назви.

Слід рішуче відкинути популярну в українській історіографії гіпотезу, що початок різні характеризують стихійні напади незорганізованих українських селян. За цією гіпотезою, відповідальність за вбивства несуть прості селяни, які схопилися за зброю (читай: сокири та вила) у відповідь на дискримінацію, жертвами котрої стали за часів міжвоєнної Польщі (за іншою версією, коли почули про переслідування українців на території Люблінського воєводства [точніше, на Холмщині. – Прим. пер.]). ОУН(б) та УПА мали би розпочати антипольські акції лише з часом, та й то лишень надаючи їм організаційного обличчя. Гіпотеза «народного бунту» досить популярна, але має основоположну слабинуку – їй бракує фактів, які її підтверджували б. Щоб визнати її за вірогідну, варто перерахувати польські села, що їх вибили українські селяни, які так спонтан-

но хапалися за сокири. Тим часом хоча вдалося зідентифікувати багатьох відповідальних за вбивства поляків, але практично в кожному дослідженому випадку ми мали справу з бандерівцями (або ж із силоміць підпорядкованими їм мельниківськими відділами, як, наприклад, Макса Скорупського («Макс»). У жодному випадку повного знищення села не стверджувалося, що до злочину причетні лише селяни. Натомість навпаки: можна назвати протилежні ситуації, коли УПА примусово мобілізувала місцеве населення до нападів на польські поселення. Вже під час нападу на Янову Долину в квітні 1943 року відділи УПА супроводжувала група селян, котрих націоналісти змусили підпалювати польські будинки. А вже влітку 1943 року партизани УПА зібрали в селі Янівка чоловіків українського походження віком від 16 до 60 років, завели їх до села Гай і там наказали повбивати зібраних уже над ровом поляків, погрожуючи за невиконання наказу смертю. Тож змобілізовані особи через брак вогнепальної зброї були озброєні лише сокирами та вилами. Усе вказує на те, що напади на поляків не відбулися би без присутності й «заохоти» УПА. Націоналісти намагалися втягнути до антипольських чисток якнайширші кола місцевого населення, аби, зокрема, могли представляти їх як «народні» самосуди.

Знищити сліди польськості

У червні 1943 року «Клим Савур» передав провідникам УПА в західних повітах Волині наказ про екстермінацію поляків у всьому Волинському воєводстві. Масова акція ОУН(б) та УПА розпочалася в неділю 11 липня – цього дня упівці напали загалом на 99 поселень. Сліди цього масового злочину можемо відшукати навіть в опублікованих українських документах. У одному з «Літописів УПА» у звіті «З боїв загону Січі» читаємо: «11 VII 43 р. на Бискупчин (Біскупиче) з боївки № 6 виїхало 30 людей з метою ліквідації сексотів, рекрутованих серед польського населення. Знищено біля 2000 осіб. З нашого боку жертв не було». Протягом липня-серпня 1943 року на Волині загинуло як мінімум близько 20 тисяч поляків. Антипольські

чистки тривали до кінця 1943 року. Цікаво, що керівництво ОУН наказувало затирати всі свідоцтва польської присутності на теренах, охоплених чистками. У одному з наказів читаємо поради: «Ліквідувати польські сліди:

а) Знищувати всі стіни від костелів й інші польські молитовні будинки.

б) Знищувати присадибні дерева так, щоб не залишилось і ознак, що там міг коли-небудь хто жити (Не знищувати фруктових дерев при дорогах).

в) До 25.II.44 р. знищити всі польські хати, в яких раніше жили поляки (якщо в цих хатах живуть українці – хати слід розібрати і зробити з них землянки); якщо цього не буде зроблено, то будинки будуть спалені, і люди, котрі в них живуть, не матимуть де перезимувати. Звертається увага ще раз на те, що коли залишиться що-небудь польське, то поляки матимуть претензію до наших земель»⁵.

21–25 серпня 1943 року на Тернопільщині засідав III З'їзд ОУН, скликаний за ініціативи нового керівника організації Романа Шухевича. Саме тоді вирішено боротися партизанськими методами із совітами, що наближалися. Під час з'їзду також дійшло до суперечок між прихильниками та противниками починань «Клима Савура». Микола Лебець та Михайло Степаняк дійшли думки, що «УПА скомпрометувала себе своєю бандитською діяльністю проти польської людності, так само як ОУН скомпрометувала себе співпрацею з Німеччиною». Однак більшість делегатів, у тому числі Роман Шухевич, стали на бік Клячківського. Як пізніше розповів на допиті Михайло Степаняк, «оскільки ціле бюро Проводу виступило на захист “Клима Савура”, то “Велике Зібрання” усправедливило його дії, хоч в офіційних ухвалах конгресу це не було відображене».

Це означало, що керівництво ОУН постановило провести антипольську акцію і на території Галичини, хоча в цьому випадку замість екстермінації польського населення передбачалося, відповідно до плану з кінця 1942 року, «тільки» вигнати його під страхом смерті. ОУН(б) у Східній Галичині вже в другій половині 1943 року взялася вибивати так званий польський актив

(ксьондзів, учителів, лісників). Наступним етапом були напади на обрані польські села, передусім ті, у яких існувала сильна самооборона. Найпізніше в березні 1944 року Головне Командування УПА видало розпорядження розпочати на початку квітня масову акцію вигнання поляків по всій Східній Галичині. У травні 1944 року це розпорядження разом із інструкцією, як має виглядати вигнання поляків, знову було розіслано до провідників УПА. Читаємо: «З огляду на офіційне становище польського уряду у справі співробітництва із советами, з наших земель поляків слід усувати. Прошу це розуміти так: наказати польському населенню переселитися на чисто польські землі. Якщо воно цього не зробить, тоді вислати боївки, які будуть ліквідувати мужчин, а хати і майно палити (розбирати). При цьому ще раз звертаю увагу на те, щоб поляків закликати залишити землю і щойно опісля ліквідувати їх, а не навпаки (прошу на це звернути особливу увагу)». Навіть із тексту розпорядження видно, що нижчі ланки організації часто його не дотримувалися, вбиваючи всіх зустрічних поляків. Масова «антипольська акція» розпочалася в Галичині на римо-католицький Великдень, у перші дні квітня 1944 року. У наступні місяці атаки на польські поселення тривали.

Від сумніву до припинення акції

Попри офіційні накази УПА, антипольські акції в Галичині нерідко були такі жорстокі, що навіть деякі націоналісти не сміливо висловлювалися, щоб припинити подальші напади. Один із діячів ОУН так обґрунтовував схожу пропозицію: «Відпир польської самооборони змалів так, що українські вжиття роблять вражіння німецьких акцій проти жидів. [...] Вважаю, що ми осягнули все, що нам було потрібне. Чи з Галичини виїде ще 1.000 поляків, чи ні, це вже не грає ролі»⁹. У липні 1944 року Роман Шухевич оцінив цю ситуацію так: «командування УПА видало наказ виселити поляків, якщо самі не переселятимуться. Атаки тривають.. [...] Жінки гинули лише випадково [...]. Ми створюємо для себе зручні позиції, яких не можна досягти за зеленими столами [переговорів –

Г.М.]. Ми не дамо себе обдурити. Українська маса в наших руках»¹⁰.

Лише перехід фронту й поява Червоної Армії спричинилися до зміни ситуації. Арешти, котрі посипалися на поляків після приходу совітів, переконали провідників ОУН(б) та УПА, що комуністи трактують незалежницькі прагнення поляків так само, як і українців. У зв'язку з цим 1 вересня 1944 року Василь Сидор («Шелест»), очільник галицької УПА, наказав припинити антипольську акцію. У його розпорядженні читаємо: «...Поляків підвели в очікуванні здобути державу руками більшовиків. Вони помітили, що стали предметом в руках Москви і виконують роль негра. Є ознаки того, що поляки відвертаються від НКВД, а цим самим існує можливість наблизитися до нас. Ми принципово призупиняємо антипольські акції. Однак послідовно слід їх проводити проти всякого польського елемента, який співпрацює з НКВД та з тими органами московського імперіалізму, які намагаються морально і фізично знищити український народ»¹¹. Водночас було вирішено шукати можливості порозуміння із поляками проти совітів.

Попри зміну тактики (хоча вже не стратегії) УПА, напади на польські поселення та вбивства цивільного населення тривали ще кілька місяців. Чергова велика хвиля нападів прокотилася на зламі 1944/1945 років, переважно в Тернопільському воєводстві (лише в грудні 1944 року зафіксовано як мінімум 55 нападів на польські села, в тому числі на Ігровицю, де на Святвечір було вбито біля 80 поляків). Так як напад на Парослю започатковує «антипольську акцію» УПА, так за її закінчення варто визнати рейд сотні «Вовки», під час якого у травні 1945 року в декількох селах на Люблінщині, зокрема в Бородиці (біля Грубешева), майже в переддень підписання у цьому регіоні перемир'я про складення зброї з після-аківським підпіллям, було вбито декілька десятків цивільних осіб.

Чистка з ознаками геноциду

Спираючись на наявні наукові дані, можна ствердити, що в результаті акції ОУН(б) та УПА попросалися із життям біля 100 тисяч поляків. Натомість із українського боку внаслідок польських дій загинуло від

10 до 15 тисяч осіб, також більшою мірою цивільне населення. Варто наголосити, що не можна ставити знак рівності між антипольськими чистками й акціями відповіді, що їх провело польське підпілля, оскільки в першому випадку маємо справу зі спланованою згори екстермінаційною акцією, а в другому – із поодинокими випадками військових злочинів, що їх учинили засліплені жагою помсти локальні провідники польського партизанського підпілля. У світлі наявної документації та спогадів уцілілих свід-

ків різні нині здається очевидним, що однією з цілей «антипольської акції», яку провели ОУН(б) та УПА, було винищення – звісно, в окремих регіонах – повністю або ж частково польської національної меншини, до того ж переважно вірних Римо-Католицької Церкви. Саме тому польські історики цілком суголосно вважають, що антипольські акції УПА можна характеризувати дефініцією геноциду (пол. *ludobójstwa*). Я пропоную в цьому контексті вживати означення «етнічна чистка з ознаками геноциду».

¹ Микола Сціборський, *ОУН і селянство, Прага, 1933*. Див. також: Максим Орлик (Дмитро Мирон), *Ідея і чин України. Нарис ідеологічно-політичних основ українського націоналізму*, Київ, 2001.

² За: Олександр Зайцев, *Війна як продовження потічки*. Микола Посівнич, *Военно-політична діяльність ОУН у 1929–1939 роках*, Львів, 2010, в: *Україна модерна*, № 18, 2011, с. 239.

³ Поляки і українці між двома тоталітарними системами. 1942–1945, Ч. 1, Варшава – Київ, 2005, с. 1251 (Польща і Україна в тридцятих-сорокових роках ХХ ст. Незнані документи із архівів спецслужб, Т. 4.).

⁴ Див, напр.: *Літопис УПА*. Нова серія. Т. 14, Київ–Торонто, 2010, с. 52.

⁵ Український історичний журнал, 1995, №5, с. 106–107.

⁶ Сергій Кокін, *Анотований покажчик документів з історії ОУН і УПА в фондах Державного Архіву СБУ*, Київ, 2000, с. 19.

⁷ Поляки і українці між..., с. 231.

⁸ Центральний Державний Архів Вищих Органів Влади України (ЦДАВОВУ). Ф. 3833, Оп. 1, Спр. 3, Арк. 53.

⁹ *Літопис УПА*. Т. 26, Торонто–Львів 2001, с. 376–377.

¹⁰ *Літопис УПА*. Т. 26, Торонто–Львів 2001, с. 461–514.

¹¹ ЦДАВОВУ, Ф. 3833, Оп. 2, Спр. 3, Арк. 64–68.

Дарія Данилюк, дочка українця, що рятував поляків та був убитий у відплатній акції з боку поляків (с. Черніїв, р-н Турійськ, Волинська обл.). Фото: Тарас Шумейко.

Ґжеґоґ Мотика – польський історик, член Ради Інституту Національної Пам'яті Польщі, спеціалізується на тематиці вивчення українського визвольного руху та польсько-українського етнічного конфлікту 1942–1947 рр. Автор таких

книг: «Пани і різуні. Співпраця АК-ВіН та УПА. 1945–1947» (у співавторстві з Рафалом Внуком), «Так було в Бещадах», «Українська партизантка. 1942–1960», «Від волинської різни до акції «Вісла»» (українське видання 2013 р.).

Трагедія Волині

Ігор Ільющин

Волинські події 1943–1944 років є одним із кривавих етапів українсько-польського конфлікту часів Другої світової війни, що його чимало дослідників виокремлюють із загальної картини тогочасного міжнаціонального українсько-польського протистояння на території спільного замешкання обох народів – Західної Волині, Східної Галичини, Холмщини, Підляшшя, Надсяння, Лемківщини.

Мотиви

Аналіз перебігу подій, а також наявні документи, насамперед українських повстанців, свідчать про те, що навесні 1943 року Крайовий провід ОУН (бандерівців) на Північно-західних українських землях (ПЗУЗ) на чолі з Дмитром Клячківським («Клим Савур») ухвалив рішення про те, щоб будь-якою ціною позбутися місцевої польської людності. Це рішення тієї миті обґрунтовувала передусім стратегія боротьби, реалізації котрої – як було переконано командування новоствореної тоді ж УПА – заважала діяльність волинських, а пізніше і галицьких поляків.

Після поразки Вермахту під Сталінградом і відступу з Волги для керівництва ОУН(б) стало зрозуміло, що, найвірогідніше, Німеччина програє війну, і незабаром до проголошеної 1939 року «Західної України» повертатиметься Червона армія, а місцеві поляки «перешкоджатимуть» боротьбі УПА з нею. Те, що радянські партизанські загони на Волині та Поліссі, не кажучи вже про Галичину, знаходять підтримку в основному тільки в польських колоніях і поселеннях, стало зрозуміло вже 1942 року. Саме на рубежі 1942–1943 років на Волинь прийшли перші потужні партизанські угруповання Сидора Ковпака й Олександра Сабурова, які зруйнували хиткий нейтралітет між комуністами і націоналістами, що тримався тут до лютого 1943 року.

Червона армія і СРСР ставали тепер для українських повстанців нефор-

мальним ворогом № 1, реальним, до того ж найсильнішим, а тому, на думку керівництва ОУН(б), необхідно було зробити все можливе, щоб мобілізувати в західно-українському регіоні сили, здатні чинити радянським військам максимальний опір. Тим більше, що навіть після того, як Москва в односторонньому порядку розірвала дипломатичні відносини в квітні 1943 року, польський еміграційний уряд далі наполягав на тому, що СРСР залишається «союзником наших союзників», а отже, опосередковано, і польським союзником. При цьому польські урядовці та підконтрольні їм підпільні військово-політичні формування на «східних кресах» безкомпромісно обстоювали позицію непорушності довоєнних кордонів II Речі Посполитої. Саме таке розуміння ситуації спричинилося до того, що Крайовий провід ОУН(б) на Волині та Поліссі ухвалив рішення про «деполонізацію» цих земель.

Серед інших мотивів цього рішення було прагнення покарати частину місцевих поляків за діяльність у німецькій окупаційній адміністрації та поліції. Своєю чергою, поляки пішли на співпрацю з німцями після того, як із адміністрації та поліції дезертирувало близько шести тисяч українських службовців і поліцаїв. Метою цієї співпраці була помста українцям, а також намагання посилити польські позиції в цьому регіоні напередодні поразки Вермахту й повернення сюди Червоної армії та радянської влади. Українська сторона висувала також мотив помсти за вбивства українських громадських діячів на Холмщині, що їх вчинили польські партизани в попередній період. Зрозуміло, що у той час цей мотив був другорядним.

Початок

Оскільки досі не виявлено документа, в якому містився би наказ на фізичне знищення поляків (про існування такого наказу відомо лише зі свідчень членів ОУН і УПА, що їх заарештував НКВД, натомість

у письмовій формі його могло й не існувати), ми не можемо поки що однозначно стверджувати, що картину генези та перебігу антипольської акції на Волині до кінця з'ясовано. Однак звіти про результати антипольських акцій, що їх провели загони УПА, не залишають сумнівів щодо їхньої мети.

Спочатку дії українських повстанців було спрямовано проти польських співробітників німецької адміністрації, котрі працювали в службах охорони лісів, шляхів сполучень та держмаєтків (лігєншафтів). Поступово вони поширилися і на польську сільську людність, причому як на колоністів міжвоєнного періоду, так і на польське населення, яке оселилося тут давніше. Від лютого 1943 року антипольські акції охопили східні повіти довоєнного польського воєводства Волинь – Сарненський, Костопільський, Рівненський та Здолбунівський. У червні вбивства поширилися на Дубнівський, Кременецький та Луцький повіти, у липні – на Горохівський, Володимир-Волинський та Ковельський, а наприкінці серпня – на останній волинський повіт – Любомльський.

Антипольські дії УПА підтримувала значна частина місцевих українців. Причину цієї підтримки слід убачати, зокрема, в прагненні українських селян скористатися ситуацією й відібрати у своїх польських сусідів разом із життям майно та землю. На це було скеровано земельну політику командування УПА: розподілити відібрані в поляків ділянки поміж українських селян (декрет від 15 серпня 1943 року). Безсумнівно, саме те, що УПА підтримувало цивільне українське населення, озброєне косами, вилами, сокирами, ножами, і надало вбивствам на Волині масовості й особливо жорстокого характеру. До того ж ці події відбувалися в умовах цілковитого безладдя, яке сприяло виявленню найгірших людських інстинктів і дало змогу розмаїтим покидькам добре почуватися. Від другого кварталу 1943 року вбивства поляків на Волині фактично набувають масового характеру. На той час бандерівська УПА підпорядкувала собі збройні формування своїх політичних противників, зокрема загони УПА («Поліська Січ») Тараса Бульби-Боровця, які від кінця 1942

року діяли на території Сарненщини і Костопільщини, а також відділи ОУН (Мельника). На середину 1943 року сили УПА склали щонайменше 10–12 тисяч бійців.

Голоси здорового глузду

Та далеко не всі навіть у Центральному проводі ОУН(б), не кажучи вже про політичних опонентів бандерівців, поділяли думку про необхідність «очищення української повстанської території від польської присутності» (серед них – тодішній фактичний очільник Центрального проводу Микола Лебедь, Михайло Степаняк). Лише в серпні 1943 року на Третьому надзвичайному великому зборі ОУН антипольські дії на Волині отримали схвалення нового керівника Центрального проводу ОУН(б) Романа Шухевича, і пізніше було дано санкцію на їх проведення і на території Східної Галичини.

Особливо гостро проти проведення антипольських дій бандерівців виступив Тарас Бульба-Боровець. Він звернувся з відкритим листом до членів Центрального проводу, в якому зазначив:

«Вже в часи переговорів замість провадити акцію по спільно наміченій лінії військові відділи ОУН під маркою УПА та ще й нібито з наказу Бульби заходилися винищувати ганебним способом цивільне польське населення та інші національні меншини... Чи правдивий революціонер-державник може підпорядкуватися провадові партії, яка починає будову держави від вирізування національних меншин та безглузлого палення їх осель? Україна має грізніших ворогів, ніж поляки. Кожна дитина знає, що винищенням кількох сотень поляків в деяких областях не зліквідується польська небезпека для України. Польський народ все одно існує, і як довго він буде в тій же неволі, що ми, так довго силою обставин він буде не ворогом нашим, а союзником» [правопис збережено. – Ред.].

Акція злочину

Про спосіб, яким винищували цивільне польське населення, свідчать численні звіти виконавчих референтів Служби безпеки ОУН(б), що містяться в Центральному державному архіві вищих органів влади і управління України в Києві,

Державному архіву Рівненської області й інших архівах. Зацитую деякі з них [правопис збережено. – Ред.].

«Одержав я наказ знищити два фільварки Гірку Полонку й Городище... Без жодного стрілу всуваємося в середину фільварку. З-під конюшні пада стріл вартового. У відповідь відгукнулися наші стріли. Почався короткий, але завзятий бій. Поляки відстрілювалися з мурів. Щоб краще зорієнтуватися, звідкіль б'є ворог, запалили ми солому. Ляхи почали тікати з фільварку. Повстанці здобували будинок за будинком. З під будинків витягали ляхів і різали, кажучи: “Це вам за наші села і родини, які ви попалили”. Поляки, викручуючись на довгих совітських штиках, благали: “На мілосьць Бога, даруйте нам жице, я ніц не вінен і не вінна”. А ззаду чотовий О., з розбитою головою, відзивається: “Наші діти, наші старці, чи були винні, що ви їх кидали живцем в огонь?” І робота йде далі... По короткому бою ми підпалили будинки з ляхами, де вони погоріли». (ЦДА-ВОВУ, Ф. 3833, Оп. 1, Спр. 112, Арк. 4. Вістки з боїв відділів УПА за червень–липень 1943 року, Луцький район).

«...Протягом звітного часу зліквідовано 17 польських родин (58 осіб)... Терен в загальному очищений. Ляхів чистокровних немає. Справа мішаних подружжів розглядається...» (ДАРО, Ф. R-30, Оп. 2, Спр. 30, Арк. 259. Звіт виконавчого референта СБ Млинівського району за час 1.IX–10.IX 1943 р.)

«...В зв'язку з нашою протипольською акцією, поляки старалися свої перші жертви використати для протипольської демонстрації, влаштовували великі похорони і намагалися звернути увагу публічної opinii на т.зв. “садизм українців”. Коли наша акція прибрала загальну форму, поляки ще більше занепокоїлися. Зараз поляків в терені вже немає; всі переселилися в міста, де перебувають нелегально. Частина з них вже вивезли до Німеччини, а решта ще тримається. Німці пішли полякам назустріч і обсадили ними уряди. Прихильність німців поляки планово стараються використати проти українського населення». (ДАРО, Ф. R-30, Оп. 2, Спр. 41, Арк. 259. Суспільно-політичний огляд ОУН за вересень 1943 р.)

Після масових нападів УПА на польські поселення в липні 1943 року (а що вони були масові, не викликає сумніву, оскільки лише у звіті про військову акцію 1-ої групи УПА від 27 липня за підписом її командира Івана Литвинчука-«Дубового» йдеться про знищення впродовж 17–19 липня 27 польських сіл і колоній – Літопис УПА. Нова серія, т. 2, с. 175–176) їх мешканці почали шукати порятунку у радянських партизанів. Невдовзі в складі радянських партизанських загонів на Волині воюватимуть близько щонайменше двох тисяч поляків.

Протидія

Іншим наслідком масових липневих антипольських нападів стало те, що командування Армії Крайової Волинського округу нарешті зважилося на часткову деконспірацію своїх сил і застосування радикальних заходів на протидію загонам УПА та місцевим українцям. По-перше, значний відсоток офіцерів та рядових бійців кадрового складу АК у містах і сільській місцевості було скеровано в осередки самооборони, які на той час у багатьох місцевостях вже створили їхні мешканці. По-друге, 20 липня було ухвалено рішення про організацію міцних рухливих (летючих) партизанських загонів, які ззовні мали співпрацювати із захисниками баз. Згідно з цим рішенням, у найближчий час виникло 9 партизанських загонів.

Упродовж 1943 року на території Волині постало понад 100 польських осередків самооборони. Перші з них було утворено вже у квітні. До найпотужніших самооборонних баз слід зарахувати ті, що виникли в поселеннях Пшебраже (до 1921 року – Пшебродзь) на Луччині, Гута-Степанська і Стара Гута на Костопільщині, Панська Долина на Дубенщині, Засмики на Ковельщині, Білин на Володимирщині та деякі інші. Більшість пунктів опору, а серед них і згаданий у Гуті-Степанській, не витримали натиску загонів УПА – їх було знищено. Тільки з небагатьох населених пунктів місцевому польському населенню вдалося евакуюватися до міст під охорону німецької адміністрації або дістатися інших великих осередків самооборони. Люди тікали через кордон до Генеральної губернії або погоджувалися на добровіль-

ний виїзд на роботу до Німеччини. Місцеве командування АК намагалося стримати цей потік польських біженців, але йому це не вдавалося.

Вистояти в боях проти українських збройних формувань вдалося тільки тим польським базам самооборони, які, по-перше, були численними і в яких зосереджувалося інколи навіть по декілька тисяч осіб; по-друге, які від командування АК отримали солідну матеріальну підтримку зброєю, амуніцією, а також добре вишколеними вояками; по-третє, які мали допомогу радянських партизанів (переважно у лісистих східних та північних районах Волині).

Варто наголосити, що, крім головного свого призначення – захисту власного населення, члени польських баз самооборони і насамперед найміцніші з них, удавалися до акцій іншого характеру. Вони координували оборону іноді декількох населених пунктів, надавали допомогу сусіднім поселенням і в разі потреби евакуювали тамтешнє населення, розшукували й рятували біженців, охороняли людей, що працювали в полі, розташованому далеко від поселення, зорганізовували «превентивні» напади на упівські осередки й боївки або напади «з метою помсти у відповідь на дії загонів УПА», зрештою, атакували сусідні українські села, у такий спосіб вирішуючи проблему власного продовольчого забезпечення.

Деяким польським селам на Волині допомагали також німці або польська допоміжна поліція, зокрема, давали зброю, щоб поляки могли боронитися самостійно. Як правило, це робилося в тих місцевостях (найчастіше Луцького, Горохівського і Кременецького районів), звідки окупанти вивозили збіжжя (скажімо, колонія Гали біля м. Сарни). Завдяки отриманій від німців зброї поляки, скажімо, поселення Гута-Степанська, змогли утримувати оборону від нападів боївок УПА впродовж трьох днів від 16 до 18 липня 1943 року. Польську самооборону окупанти намагалися використати також для боротьби з УПА і радянським партизанським рухом, що ставали все міцнішими.

Попри заклики командування АК Волинського округу і волинських представників польського еміграційного уряду

«в жодному випадку не сприяти німцям і радянським партизанам», зовсім не всі місцеві поляки прислухалися до них. Ситуація на Волині склалася так, що вирішальним чинником у виборі свого місця для них частіше були не накази керівників підпілля, а інстинкт самозбереження. Німецька окупаційна адміністрація і радянські партизани були єдиною силою, як здавалося місцевим полякам, на котру вони могли розраховувати.

Саме з участю польських поліцаїв і жандармів (чимало з цих других привезли німці з Генеральної губернії) на Волині постраждало найбільше місцевих українців. Та польське суспільство, як і українське, не повинно відповідати за дії тих, хто перейшов на службу до німецького нацистського режиму. Слід уважати, що це злочини цього режиму.

Злочин відплати

Упродовж 1943 року місцеві поляки були стороною, котра оборонялася. Наприкінці року сили УПА, ймовірно, досягли 15–20 тисяч бійців. До того ж антипольські дії УПА підтримували місцеві українці, а це близько 80% загального населення Волині, тоді як поляків було щонайбільше 16%, а до 1943 року їхнє представництво зменшилося ще десь до 8% (200 тисяч). Натомість, за даними волинського командування АК, польські партизанські відділи нараховували тільки близько 1300 вояків. Іще близько 3600 осіб, що мали хоч якусь зброю, діяли в базах самооборони. Цим можна пояснити і різницю в кількості жертв протистояння на Волині. З українського боку – декілька тисяч, із польського – декілька десятків тисяч.

Лише створення впродовж перших місяців 1944 року так званої 27-ої Волинської дивізії піхоти АК зберегло певну частину поляків від загибелі й посприяло посиленню їхніх дій проти УПА, відтак зросла кількість жертв із-поміж українського населення. Наявні документи спростовують твердження багатьох польських авторів про те, що дії цієї дивізії не мали характеру «відплатних акцій» українцям, а були спричинені лише необхідністю «очистити» терен від боївок УПА з метою розширення оперативної бази для боротьби з нім-

цями в рамках реалізації так званої акції «Burza».

На підтвердження цієї думки зачитуємо уривок зі звіту на ім'я представника польського еміграційного уряду на Волині. Один із підлеглих повідомляв йому 31 січня 1944 року:

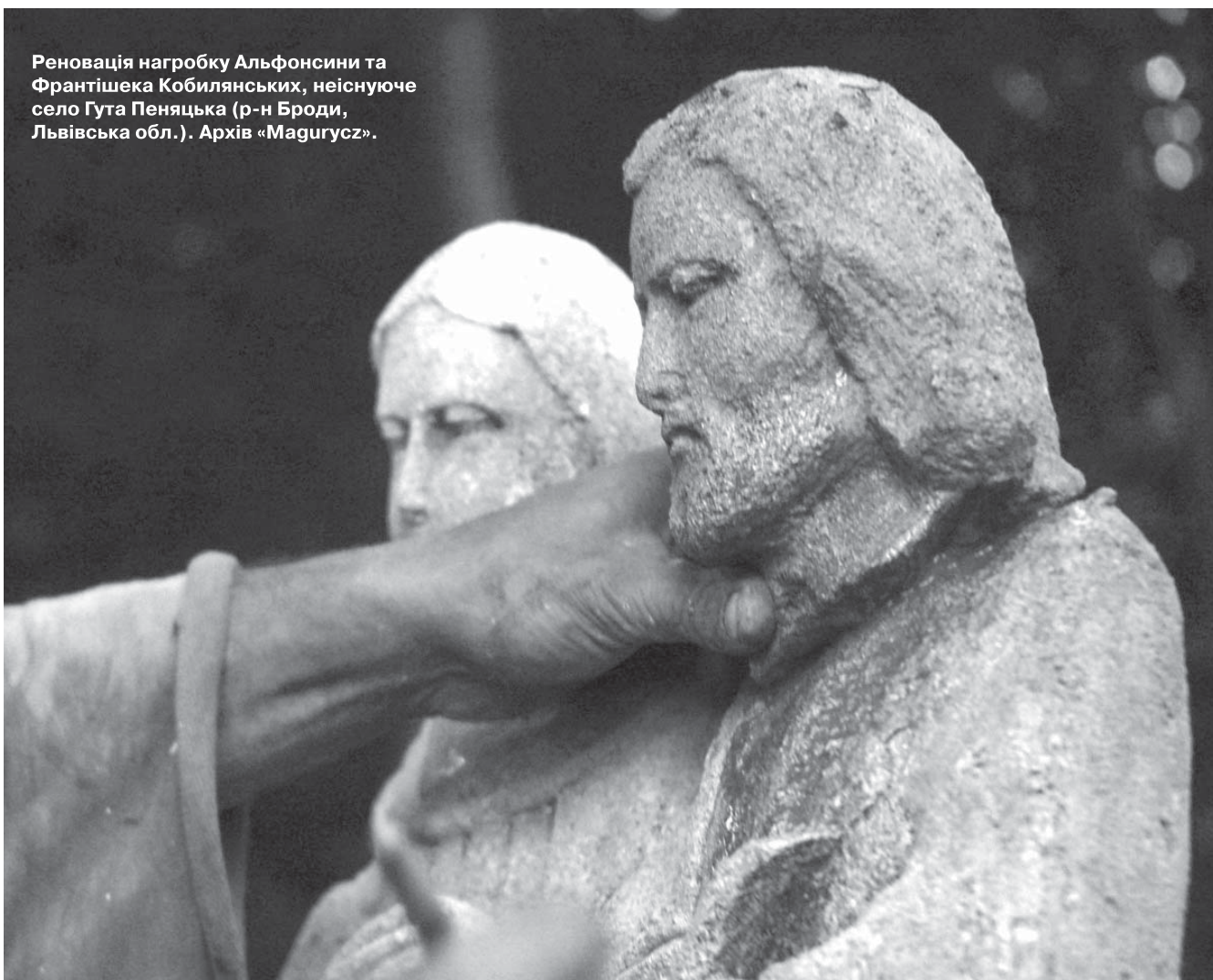
«Те, що зараз діється у сільській місцевості, нічим не відрізняється від тієї звірячості, яку виявляли ще донедавна українські банди у своєму ставленні до поляків. Польські партизанські загони організовують напади на українські села, виганяють з них українців, відбирають інвентар, а селища цілком спалюють. Тих українців, які не встигли втекти, застрілюють на місці, не роблячи винятку, здається, навіть для жінок та дітей».

В іншому документі учасник тих подій зазначав: «Поляки у своїх діях засто-

совували принцип колективної відповідальності й на напади, розбій та грабунок відповідали вбивствами, реквізиціями, пограбуванням. Убивства вважалися справою честі. Молоді хлопці, які втратили родини, на прикладах гвинтівок робили помітки, рахуючи кількість своїх жертв. Людське правосуддя перетворювалося на звірячу помсту».

Сейм Республіки Польща 15 липня 2009 року прийняв постанову, у якій «так звану антипольську акцію» ОУН і УПА 1943–1944 років на Волині оцінено «як масові вбивства, що мали характер етнічної чистки і риси геноциду». Однак, на моє переконання, хоч ця акція безперечно мала характер етнічної чистки, вважаю, що не завжди варто оцінювати минулі історичні події з огляду на сучасні політичну кон'юнктуру та юридичну термінологію.

Реновація нагробку Альфонсини та Франтішека Кобилянських, неіснуюче село Гута Пеняцька (р-н Броди, Львівська обл.). Архів «Magurycz».

Ігор Ільюшин – український історик, доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри міжнародних відносин Київського славістичного університету. Автор книг «ОУН-УПА і українське питання в роки Другої світової

війни (в світлі польських документів)», «Протистояння УПА і АК (Армії Крайової) в роки Другої світової війни на тлі діяльності польського підпілля в Західній Україні», «Волинська трагедія 1943–1944 рр.» та ін.

Чому Волинські акції 1943 року такі були геноцидом, і що з цього випливає

Ярослав Грицак

У своїй статті на «Історичній правді» «Волинь: невдала спроба “остаточного розв’язання” наукової проблеми» Андрій Козицький пише, зокрема, таке: «У виданій 2009 р. у Польщі книзі-інтерв’ю “Нова Україна. Нові інтерпретації” події 1943 р. на Волині назвав геноцидом український історик Ярослав Грицак. Щоправда, у своїх останніх публікаціях, що призначені для українського читача, Ярослав Грицак почав більш стримано характеризувати волинські події, і визначення “геноцид” уже не використовував».

Не знаю, чого в цій цитаті більше: ігноранції чи ароганції. Сподіваюся, що такі першої. Бо якби Козицький був уважніший чи принаймні уважніше прочитав прикінцеві примітки до моєї польської книжки (котра до того ж є не книжкою-інтерв’ю, а збіркою статей – книжкою-інтерв’ю є виданий цього ж року польськомовний «Путівник по Україні»), то побачив би, що опублікована там стаття про геноцид є перекладом тексту, який я надрукував в Україні українською мовою ще 2004 року. Цей текст разом з іншими я передрукував в Україні українською мовою у новій збірці моїх статей у 2011 році. Тож спроба створити враження у не надто досвідченого читача, що, мовляв, Грицак говорить не те, що думає, а те, що кому подобається – одне полякам, друге українцям – Козицькому не вдалося.

Проблема термінології

Цього року я свідомо не брав участі у дискусії довкола волинських подій. І то з простої причини. Я розумію, що лише жменька українських істориків чи публічних інтелектуалів готові розділити зі мною мої погляди. Я ж не тільки вивчаю польсько-українське примирення, а ще й практикую його. Цього року я брав участь у декількох спільних польсько-українських акціях. Іще одне оприлюднення моєї «особливої» позиції могло додатково «завогнити» дискусію і тим самим поставити під знак питання мою участь у цих акціях, а щонайменше

поставити під загрозу одну, співорганізатором якої я був. За цих обставин я радше волів мовчати, аніж зашкодити, бо вважаю, що часом дії і вчинки важливіші за слова. Тепер, коли дискусія добігає кінця, і всі акції вже відбулися, можу вільніше оприлюднити й навіть розвинути свою позицію. Неупереджений читач, сподіваюся, визнає, що вона є не дитям кон’юнктури, а радше наслідком моїх міркувань про історію України й усєї Центрально-Східної Європи.

Нещодавно моя польська колега сказала мені, що ситуація довкола українсько-польських дискусій про Волинь 1943 року нагадує їй одного з героїв оповідань про Вінні-Пуха: чим більше і більше він дивився, тим менше і менше бачив. Цілком із нею погоджуюся. Сучасна польська й українська історіографії мають беззаперечні заслуги у вивченні причин і механізмів трагедії, яка сталася на Волині та сусідній Галичині в 1943–1944 роках. Завдяки цьому в 2013 році ми знаємо більше і краще, ніж знали 2003 року – не говорячи вже про 1993 рік. Але водночас не можна позбутися враження, що дискусія зайшла у глухий кут.

Головний камінь спотикання сьогодні лежить не так у полі фактів – що, де, коли і як сталося, а в царині термінології: наскільки те, що сталося на Волині, підпадає під означення геноциду? Більшість українців, які беруть участь у дискусіях, не хочуть визнавати Волинську різню за геноцид, чого від них чекають більшість поляків. Натомість багато, якщо не більшість польських учасників дискусії, не хочуть вибачатися за акти помсти щодо українців, чого від них чекає багато, якщо не більшість українців.

Моя позиція є такою: українці мають визнати Волинську різню за геноцид чи за акцію, які має ознаки геноциду, але й поляки мають визнати, що акти помсти на українцях мали геноцидний характер. Як перевести ситуацію А (коли ніхто нічого не хоче визнавати) у ситуацію Б (коли свою вину, хоча й різну за мірою тяжкості, мають

визнати обидві сторони) – це великий виклик для польсько-українських узаємин. Добитися цього тяжко, але, на мою думку, можливо.

Пов'язаність родин. Пов'язаність геноцидів

За таких обставин доброю є порада: якщо не можеш знайти вихід, спробуй розширити контекст. Власне, такий розширений контекст я намагатимуся представити в подальшому тексті. При цьому я намагатимуся не брати до уваги політичний контекст – він, безсумнівно, заслуговує на окреме обговорення, але не має більшого значення для нашої дискусії. Я також не зачіпатиму моральних чи богословських вимірів, котрі, на мою думку, є навіть важливішими за політичні, але виходять за межі моєї компетенції.

Історики звикли дискувати книжками. Моєю відправною точкою є книжка Тимоті Снайдера «Криваві землі». У ній чи, точніше, в одній зі своїх попередніх статей, на яку він покликається в книжці, він чи не вперше спробував показати, що Волинська різня 1943 року є частиною більшої історії. Зокрема, Снайдер дуже добре, на мою думку, показав зв'язок Волинської трагедії з Голокостом волинських євреїв, який відбувся за декілька місяців до того. По-перше, Голокост сильно знецінив і до того не надто високе уявлення про вартість людського життя. По-друге, певна кількість людей з-поміж українських поліцаїв мала масовий досвід масових езекуцій євреїв і після переходу у ліс, до загонів УПА, могла використати цей досвід для винищення польського мирного населення.

Дехто з тих, хто читав Снайдерову книжку, може сприйняти цю тезу як антиукраїнську – принаймні я знаю українців, які так думають. Снайдерові ж не йдеться про те, щоб бути «за» чи «проти». Боюся, що багато людей читали його книжку, але мало хто зрозумів, про що в ній, власне, йдеться. Її назва, «Криваві землі», – це не просто влучна, хоча й страшна метафора, це іще одна спроба концептуалізувати історичний досвід певної території у певний час. Первісним наміром Снайдера було написати книжку «Brotherlands» – тобто території, де членів однієї родини могли розділити на-

ціональні поділи. Як-от, для прикладу, історія роду Шептицьких на Західній Україні чи родина Шульгиних на Україні Східній. Моїм улюбленим прикладом зі Снайдерового арсеналу є історія Уляни Кравченко, першої української поетеси в Галичині. Вона походила із асимільованої німецької сім'ї (справжнє ім'я та прізвище – Юлія Шнайдер), але якоїсь миті вирішила стати українкою, ба більше, писати вірші українською мовою. Свій вибір вона зробила під впливом Івана Франка, в якого була закохана, але, як часто буває, вийшла заміж за іншого, вчителя-поляка Наментовського. Згідно з конкордатом між Віднем і Римом, сини з такого змішаного подружжя переймали релігію (і пов'язану з нею національність) за батьком, а дочки – за матір'ю. Існує апокрифічна оповідь, що коли сім'я Кравченко під час польсько-української війни 1918–1919 років опинилася у Перемишлі, то після спільного сімейного сніданку син ішов на польський бік, де служив молодшим політ-офіцером, а дочка як медсестра Українського Червоного Хреста йшла до українців. Не можу ручатися, скільки є правди в цій історії. Мені, однак, вдалося знайти документи про часи пізнішого перебування Кравченко в Перемишлі в 1939–1945 роках. У той час вона була старшою жінкою, котру тяжка хвороба прикувала до ліжка. Її друзі намагалися допомогти їй вижити, звертаючись, відповідно до того, який був рік, до радянської, німецької чи польської влади. У різні часи, відповідно до того, які прапори висіли за вікном, її представляли то як українку і приятельку Франка, то як фольксдойч, то як польську патріотку, сина котрої вбили українці.

Таку історію поділених сімей чи різних ідентичностей важко собі уявити у випадку уродженців Берліна чи Москви. Це радше історія земель, умовно кажучи, між Москвою і Берліном, яку називали «пограниччям» – а відповідно, і тих людей, які тут народилися. Пограниччя, за означенням, було граничною територією, де сходилися між собою, перепліталися, часом співіснували, часом конфліктували різні цивілізації, релігійно-етнічні спільноти, за контроль над якими боролися одразу декілька імперських центрів, а знизу цю боротьбу доповнювала конкуренція місцевих націо-

налізмів – тому політичне, суспільне й культурне життя тут мало вищий градус. Через це в цьому плавильному котлі, яким було пограниччя, швидше, аніж деінде формувалися нові ідентичності (однією з яких, до слова, стала сучасна українська) – але цей регіон, як жоден інший, був вагітний конфліктами та насильством. В українському випадку чи випадку інших слов'янських мов зв'язок між «пограниччям», «братерськими» чи «кривавими» землями термінологічно є менш очевидним – тоді як кожному, хто знає англійську мову, це одразу впадає в очі: йдеться про землі, які, залежно від обраної перспективи й часу опису, можна назвати то *brotherlands*, то *bloodlands* – але кожен із цих термінів описує один і той же історичний досвід земель «поміж», тобто *borderlands*.

Снайдер описує досвід цих земель, власне, з перспективи декількох хвиль насильства, пов'язаних між собою (див. приклад Голокосту і Волинської різні), які у відносно короткий час – за якихось 10–15 років – винищили близько 14 млн. місцевих мешканців. За стартову точку він пропонує 1933 рік – рік приходу до влади Гітлера у Німеччині й нової хвилі сталінських репресій, найвищою точкою якого став український Голодомор. Вибір 1933 року вдалий і ефективний, бо дає побудувати захопливу й переконливу розповідь про особливо «криваву» історію цього регіону. Однак коли йдеться про генезу самого цього насильства, а також про розуміння його природи, я пропонував би за початкову точку щонайменше революцію 1917 року або ж (до чого більше схиляюся) початок Першої світової війни 1914 року. Спробую пояснити свій вибір.

Видмо пам'яті

Є дуже добра робота Ігоря Нарського про щоденне життя Уралу часів громадянської війни. Зокрема, Нарський наводить карту «Частота зміни влади у губерніях Європейської Росії в 1917–1920 рр.».

На ній він окремо відділяє території, де відбулося до 2, до 4, до 6 і до 8 змін влади. Ця частота чітко накладається на географію: території, де було найменше змін, – це землі між Петербургом на Півночі і Саратовом та Самарою на Півдні, Орлом і

Курськом на Заході й Вологдою та Вяткою на Сході. Іншими словами, це територія російського етнічного центру. Натомість території з найчастішою зміною влад – це майже без винятку багатоетнічні пограниччя на Заході, Півдні, Уралі й Заураллі, і ця частота «зашкалює» у випадку українських губерній (не забуваймо, що Київ у цей час пережив 14 змін влади, а невелика залізнична станція в Донбасі лишень за 1919 рік зазнала аж 20 таких змін!).

Радянська влада за той час приходила в Україну тричі, і тричі їй довелося відступати з України, значною мірою – хоча й не винятково – під тиском антибільшовицьких селянських повстань. Заки Сталін став генсекретарем компартії в 1922 році, він був членом Революційної Військової Ради Російської республіки і був серед тих, хто командував Червоною Армією в Україні та на Півдні Росії. Він із власного досвіду знав про небезпечність і неприборканість окраїн, де все – в тому числі вкоріненість влади – відбувається інакше, ніж у центрі. Окрім «червоних» і «білих», там ще існують «зелені», котрі, відповідно до їхнього лозунгу, «б'ють білих, доки ті почервоніють, і б'ють червоних, доки ті побіліють», до того ж є національні рухи, які прагнуть відділитися від центру, а крім того, ще й воюють між собою тощо. Він був свідомий цієї інакшості ще й тому, що сам був «людиною з пограниччя», себто з Кавказу, який був такий самий неприборкуваний, як і Україна, Південь Росії, Урал чи Сибір. Тому приймаючи рішення вдарити по Україні голодом 1933 року, він керувався не лише «сиюминутними» розрахунками, але й пам'яттю того, що сталося в 1918–1919 роках. А ця пам'ять підказувала йому, що Україну тяжко завоювати й легко втратити, тому вона «заслуговує» на особливі міри.

Так само й пам'ять про 1918–1919 роки відігравала велику роль у випадку західноукраїнських (не-бандерівських) лідерів, коли 1943 року вони виступали за створення дивізії Ваффен СС Галичина. Після поразки німців під Сталінградом і висадкою американців на півдні Італії вони розуміли, що війна наближається до кінця і що долю їхніх земель вирішуватимуть союзники. Вони боялися повторення ситуації з 1918/19 років, коли краще озброєна

польська армія вибила з Галичини українську армію і тим самим вирішила долю цього краю. За таких умов вони вважали, що важливо мати добру навчену й споряджену українську армію, зародком якої стане, після німецької поразки, дивізія «Галичина». Таких прикладів зв'язку між рішеннями, які ухвалювали в 1930–1940-х роках, і досвідом, здобутим у 1918–1919 роках чи раніше, є чимало, й, очевидно, такий зв'язок існував і в голові тих, хто ухвалював рішення про винищення поляків на Волині. Не забуваймо, що Першу і Другу світові війни розділяли лише 25 років, і багато з тих, хто пережив Першу світову війну, встиг дожити до Другої. Скажімо, багато з політичних чи воєнних лідерів під час Другої світової війни – як-от Гітлер, де Голь, Жуков чи, в українському випадку, голова ОУН(м) Андрій Мельник – були солдатами чи молодшими офіцерами в Першій світовій війні, а Сталін і Черчіль навіть керували міністерствами чи воєнними радами. Там, де їм бракувало інформації чи треба були прийняти складні рішення, вони зверталися, зокрема, до своєї пам'яті. Це стосувалося, хоча й іншою мірою, і того покоління політичних лідерів, які народилися на початку ХХ століття і під час війни були дітьми чи підлітками. Вони виростили в тіні війни, а в українському випадку – у тіні поразки національно-визвольних змагань (в одній зі своїх інтернет-публікацій я намагався показати, наскільки ідеал національної революції у Степана Бандери сформувався під впливом того, що сталося в 1914–1920 роках, зокрема на «Великій Україні», з її масовою і кривавою селянською революцією).

Зрештою, звернення до пам'яті, особистої чи колективної, не було прерогативою тільки еліт, які приймають рішення, – це був спосіб поведінки мільйонів посполитих. Наскільки ефективним було таке звернення – це вже інше питання, бо, поперше, пам'ять є зрадливою, а по-друге, Друга світова війна породжувала ситуації, які були якісно відмінними від того, що відбувалося в Першій. За таких обставин пам'ять могла бути не так допомогою, як перешкодою. Скажімо, відомий факт, що деякі єврейські сім'ї відмовлялися евакуюватися з Києва 1941 року, бо вважали, що розповіді про антисемітизм німців є ви-

гадкою радянської пропаганди: вони ж бо пам'ятали німецьку окупацію 1918 року, яка була, може, найсвітлішим моментом в історії революційного Києва, коли життя було стабільне, театри і кав'ярні були переповнені, справно ходили поїзди тощо. Той, хто читав записки з розмов, які проводив Гітлер за столом у найближчому оточенні, міг переконатися, наскільки його уявлення про українців сформувалися під впливом досвіду німецької окупації України 1918 року.

Жертви Тридцятилітньої війни: 1914–1945

У кожному випадку, існувало щось таке, як особлива пам'ять пограниччя чи пам'ять про пограниччя з 1914–1920 років, і вона справляла вплив на те, що робилося під час Другої світової війни та в перші повоєнні роки. Це дає можливість бачити Першу і Другу світові війни не лише як дві окремі війни, але як частину більшого феномену, що його називають Тридцятилітньою (1914–1945) війною ХХ століття. Є ще одна, на мою думку, важливіша, аніж пам'ять і уява, ланка, котра зв'язує всі ці події в одне грізне суцвіття. Нею є майже безперервний досвід масового насильства, який на закінчився ані в 1918 чи 1920, ані не розпочався в 1939 чи 1941 роках. Якщо брати масштаб і характер сталінських репресій 1930-х років, то мешканці СРСР у позірно мирні роки пережили те, чого більшість мешканців Західної Європи не досвідчили навіть під час воєнного лихоліття. Сам факт, що кількість жертв від голоду 1932–1933 років в Україні є порівняльною з кількістю жертв Голокосту в 1941–1943 роках, уже сам по собі багато про що говорить.

Своєю історією ХХ століття східноєвропейське пограниччя відрізняється не лише від центрів у Берліні, Відні чи Москві. Його історична траєкторія відрізняється від Західної Європи, і ця різниця має якісний вимір. У принципі і там, і там ми спостерігаємо схожий процес – перехід від переважно аграрного до переважно модерного суспільства, від світу старого режиму з монархій та імперій до сучасного нам світу республік і національних держав. Тільки що на Заході цей процес відбувався головною

мірою внаслідок індустріалізації та (меншою мірою) політичної трансформації за відносно мирне довге ХІХ (1789–1914) століття. На Сході Європи головним інструментом цих змін були не фабрики, залізниці, парламенти тощо, а воєнне й революційне насильство першої половини короткого ХХ (1914–1989/1991) століття, або – інакше – його Тридцятилітньої війни. В історії модернізації Східної Європи насильство було не другорядним, а центральним сюжетом. Це вона знищила традиційний світ українських сіл, єврейських містечок, татарських поселень тощо й утвердила на їх місці переважно міське, переважно промислове, переважно одномовне населення. Іншими словами, вона трансформувала багатокультурне пограниччя в мононаціональні держави, існування яких і є однією з визначальних рис модерного світу.

Питання, чи тут маємо справу з причинно-наслідковим зв'язком, чи просто збігом, є питанням дискусійним. Також заслуговує на дискусію, наскільки модерний ідеал одномовності чи однокультурності був близький до реального результату тощо. Але ці дискусії мають другорядне значення супроти головної тези: пограниччя не можна було приборкати чи контролювати інакше, ніж через серію соціальних і етнічних геноцидів.

Андреа Граціозі у своїй надзвичайно важливій статті про те, наскільки український голод 1932–1933 років є і водночас не є геноцидом, вдався до дуже вдалого образу. Він запропонував дивитися на історію воєнного та революційного насильства у Східній Європі як на певну піраміду геноцидів. На самому її вершку стоїть абсолютний геноцид – Голокост, щодо геноцидного характеру якого ніхто не має сумніву. Очевидно, що близьким до нього є геноцид ромів (циган). А за цими «досконаліми» геноцидами, чим далі від вершини і чим ближче до основи піраміди, йдуть геноциди менш «досконалі». Менш досконалі не в тому сенсі, що їх винуватці були добріші за нацистів чи не такі старанні у виконанні своїх злочинних намірів, а в тому сенсі, що вони містили інші елементи: класової чи національної боротьби, етнічної чистки, а тому між їхніми рисами і рисами геноциду тяжко, а часом ледве чи можливо провес-

ти розмежувальну лінію. Однак складність проведення цієї чіткої розмежувальної лінії не має вести до заперечення геноциду взагалі.

Помилка абсолюту

Наша свідомість влаштована так, що вона тяжіє до абсолюту. Якщо ми говоримо про геноцид, то в нашій уяві передовсім виникає Голокост або винищення вірмен, яке чинили турки, тобто ми думаємо про абсолютний геноцид, Геноцид із великої літери. Так само, коли ми говоримо про революцію, у нашій голові зразу постає образ Революції з великої літери – Великої Французької революції чи Революції 1917 року, яку донедавна називали Великою Жовтневою революцією. Насправді ці «великі» революції були радше винятком, аніж правилом – і то їхня «великість» певною мірою була наслідком свідомих зусиль офіційних пропагандистів надати цим революціям ореолу величності. Статистика показує, що за минулих 500 років рідко був який рік, коли у котрійсь країні не було революції, а в ХХ столітті таких революцій припадало по дві революції на рік. Іншими словами, революції не є великими, як ми собі їх часто уявляємо – вони банальні, як нам про це говорить історія. Так само є з геноцидами: вони, на жаль, трапляються частіше, аніж ми собі уявляємо, а тому – знову ж таки, на превеликий жаль, є банальними. Із певних причин вони траплялися й трапляються частіше у ХХ столітті й передовсім на пограниччях, а особливо на нашому східноєвропейському пограниччі під час Тридцятилітньої війни ХХ століття.

Що дає така перспектива «баналізації» геноцидів – тобто перспектива геноциду з малої, а не великої літери «г»?

По-перше, вона вимагає відмовитися від наївного погляду, що в нашому регіоні всі народи були лише жертвами геноциду і що жоден із них не доклався у певний спосіб до геноциду. Оскільки геноциди були банальними, участь у них була банальністю. Можна дискутувати, до якої міри винятком із цього правила були євреї чи цигани – жертви абсолютного Геноциду? Але якщо вони й були винятком, то це винятком, що підтверджує загальне правило.

По-друге, баналізація геноцидів не

означає релятивізації – тобто сприйняття геноциду як чогось нормального, що «нормально» трапляється під час кожної війни. А тому, мовляв, немає над чим особливо розпачати чи посипати голову попелом. Навпаки. Визнання банальності геноцидів означає, що зло банальне. Воно завжди з нами, як вірус, що сидить у кожному з нас і в наших національних організаціях. А тому ми повинні розвивати і зміцнювати свій антигеноцидний імунітет. Особливо в умовах, коли виросло нове покоління політиків, від яких, за словами Тоні Джадта, не віє ані авторитетом, ані переконанням, і які задля своєї виборчої перемоги чи утримання влади готові йти на загострення конфліктів. Це вони через мас-медії та істориків, які їх обслуговують, намагаються переконати нас, що війна – це щось красиве та героїчне, а компроміс – це ганьба і зрада.

По-третє й останнє, усвідомлення факту, що рідко який із народів не був водночас і жертвою, і винуватцем геноцидів, полегшує нам застосування формули «Просимо вибачення – і вибачаємо». Це загальна формула примирення, на якій постала нова, повоєнна Європа. На підставі європейського повоєнного досвіду виросла ціла теорія примирення. Одне з її правил говорить: примирення не може відбуватися коштом приниження національної гідності певного народу. Визнання загальної причетності до геноцидів допомагає цю гідність зберегти: ніхто з нас не є ані кращим, ані гіршим – і всі ми рівні як у своїх кращих, так і в своїх гірших рисах.

Примирення буде!

Підсумовуючи: на мою думку, застосування такої перспективи дало би змогу розірвати хибне коло теперішніх польсько-українських дискусій довкола Волині 1943 року. Зі свого особистого досвіду участі в польсько-українському примиренні я свідомий, що на цю формулу сьогодні мало хто згодився б. Цього року справа Волині як ніколи стала заручницею політичної кон'юнктури. А у вирі політичних пристрастей раціональні формули мають мало шансів на перемогу: *inter arma tacent musae*. Я, однак, плекаю надію, що ця формула знадобиться в інші часи. Особливо якщо в Україні зміниться влада – чи або коли Укра-

їна міцніше закріпиться в європейському просторі.

Постскрипtum

Сталося те, чого я боявся: депутати-регіонали і комуністи звернулися до польських послів із проханням, щоб ті ухвалили резолюцію у справі Волині, де було би чітко й однозначно вжито термін «геноцид». Це звернення знецінює мою позицію, бо ставить мене формально в один табір із регіоналами. Спробую довести, що фактично так не є.

Почну з моєї улюбленої байки колишнього ужгородця Феліка Кривіна: на одному подвір'ї лежало два поліна, старше й молодше, і разом окислювалися. Старше говорило до молодшого: «Як ти окислюєшся? Хіба так це робиться? Подивись, як це роблю я, і роби так само». Мораль цієї байки: обидва поліна справді окислювалися. Тільки старше – гнило, а молодше – горіло.

Формально процес той самий. Фактично ж зміст докорінно інший. Так само з терміном «геноцид»: регіонали і комуністи використовують його як зброю, я – як засіб запобігання нового конфлікту. Обоє маємо справу з міною. Тільки що вони її підкладають, щоб перетворити нашу історію у мінне поле, я ж та інші історики закликаємо бути саперами і цю міну знешкодити.

Якщо когось звинувачувати у винайденні геноциду як засобу досягнення політичних цілей, то передовсім комуністів. Більшовики не вдавалися до газових камер. Але від 1918 року практикували масове знищення певних категорій населення розстрілами, голодом і концтаборами. Ленін був одним із «Колумбів» геноциду. Особливо це видно з тих його статей, що їх уперше опублікували вже після падіння комунізму. Тут наведу характерний епізод зі спогадів: навесні 1918 року один із його соратників поставив запитання: «Навіщо нам Народний комісаріат справедливості? Чому не назвати його Народний комісаріат винищення?». Ленін відповів: «Блискуча ідея. Це якраз так, як я бачу цю справу. На жаль, ми не можемо його так назвати».

Чи комуністи колись визнали свою відповідальність за геноцид? Ні, ніколи. Натомість вони вимагають обтяжити від-

повідальністю за геноцид своїх політичних суперників. Це логіка одного з героїв Сенкевича «У пустелі і пущі», чорношкірого Калі: «Якщо у Калі хтось забрати корови, то це погано. Якщо Калі забрати у когось корови, то це добре».

Творець концепції «геноциду» Рафал Лемкін в автобіографії згадував, що вперше про саме явище він почав думати в дитинстві, коли прочитав інший роман Сенкевича «Quo vadis?», особливо сцену, коли під овації римської публіки дикі леви на арені розривали християн на шматки. Вражений, Лемкін запитав у матері: «Чому християни не подзвонили по телефону і не викликали поліцію?».

Коли дорослий Лемкін намагався одразу після війни запровадити у міжнародне право термін «геноцид», він робив це не лише з потреби покарати злочинців, але й щоб запобігти тому, аби такі злочини взагалі не могли повторитися в майбутньому. Переможці – СРСР, меншою мірою, США та Великобританія – зробили все, щоб вихолостити Лемкінову концепцію. Бо інакше

її можна було застосувати для оцінки їхньої політики в минулому. Під концепцію «геноциду» мали підпадати тільки нацистська Німеччина та її союзники. Ця «логіка Калі» домінувала в міжнародному праві аж до падіння комунізму. Внаслідок цього ООН та її інституції не могли і значною мірою досі не можуть послуговуватися цією концепцією як превентивною, щоб запобігти тому чи іншому новому геноцидові чи покласти йому край, щойно він розпочався. Це одна із причин, чому ми стали свідками Руанди (1994), Сребрениці (1995) і Дарфуру (2003).

Українці – комуністи і регіонали – нині демонструють ту саму «логіку Калі». Вони, звісно, вільні робити, що хочуть. Хай же будуть готові до того, що внаслідок політичного розгулу, що його спровокувала їхня влада, вони теж можуть стати жертвою «праведного» революційного насильства. Ніякі «дзвінки у поліцію» тоді не допоможуть: Як Калі, так і Калі. І нехай же не кажуть тоді, що їх не попереджали.

Римо-католицький парафіяльний цвинтар в с. Гута Пеняцька (знаходилося в Бродівському р-ні Львівської обл.). Ремонтований Товариством «Magurycz» (Польща) в серпні 2008 р. Фото після реновації. Архів «Magurycz».

Ярослав Грицак –

український історик та публіцист, дослідник процесу творення української модерної нації. Доктор історичних наук, професор Українського Католицького Університету. Директор Інституту історичних досліджень Львівського державного університету

ім. І. Франка, гість-професор (1996–2009) Центральноєвропейського університету в Будапешті. Головний редактор наукового річника «Україна модерна». Має понад 500 наукових публікацій на історичну тематику. Кавалер ордена «За інтелектуальну відвагу» часопису «І».

Різнi пам'ятi

Ева Семашко

«У моїй пам'яті залишилися враження мирного та приятного життя із сусідами-українцями», – такі спогади з Волині має колишня жителька колонії Вітольдівка передвоєнного Здолбунівського повіту. Це не виняток із правила. Подібно вважають тисячі й тисячі поляків, колишніх мешканців Волині та південних воєводств Другої Речі Посполитої.

Добрі спогади збереглися, попри пізніше зло, котре ввійшло поміж поляків та українців. Уповзало воно повільно й упевнено. У різний час, різного розміру та в різних місцях, – хоча як впливає зі свідчень із більшої частини терену спільного проживання, сусідство жителів різних національностей до початку Другої світової війни було безконфліктним, і навіть пізніше, до агресії Німеччини на Радянський Союз в 1941 році, чи до останнього моменту перед злочинними нападами [1943 року]. Втім, у різних місцях проявлялися таки неприхильні міжсусідські взаємини. Для прикладу, у с. Пістинь Станіславського воєводства [нині Косівського р-ну на Франківщині] в другій половині 1930-х років українські сусіди поступово накопичували ненависть до поляків, котру підхоплювали їхні діти й агресивно її демонстрували. 1939 року мешканці колонії Глубочок Луцького повіту на Волині перестали ходити пішки до віддаленого костелу, оскільки боялися, що українці їх поб'ють, – побоювання ґрунтувалися на тому, що українці співали антипольську пісню. За декілька років до війни, відчуваючи ворожі настрої з боку українців та чуючи про підпали копиць збіжжя на польських полях, із колонії Діброва в Дубенському повіті виїхало кілька польських господарів. У поселенні Янова Долина Костопільського повіту ще до війни українські учні, котрі ходили з поляками до школи, погрожували: «Будемо вас, ляхи, різати».

Утім, ці інциденти не створювали загальної негативної міжлюдської атмосфери, хоча й існували конфлікти в площині відносин між державою та громадянином-

українцем. Напади українських комуністів та націоналістів у вересні 1939 року на солдат, поліцаїв, колишніх військових, біженців із центральної Польщі польська громада залишила без уваги. Цій ситуації посприяв запроваджений за допомогою радянського злочинного терору «мир», що тривав до червня 1941 року. Зміна радянської окупації на німецьку відразу принесла відчутне наростання антипольських настроїв частини українського суспільства. Майже гімном української поліції на німецькій службі була публічно виконувана пісня із повторюваними словами: «Смерть, смерть, ляхам смерть, смерть московсько-жидівській комуні». Деякі українські сусіди почали уникати контактів [із поляками], інші негативно висловлювалися про поляків, а згодом звучали погрози та безпосередні залякування: «Будемо ляхів різати». Перепади напруженості й різна частота випадків такого штибу налаштовували поляків так, що вони ставилися до ворожої поведінки як до чогось непостійного, тим більше, що не всі українці виявляли неприязнь.

Перші напади українських націоналістів на поляків, що викликали справжні побоювання, але при тому надалі сприймалися як тимчасове явище, сталися на Волині 1942 року. Жертвами були поодинокі особи та родини, котрі могли відігравати керівні ролі. Їх кількість зросла в січні 1943 року. Тоді поляки довідалися про існування українських організованих озброєних груп. Збільшилася кількість українців, котрі демонстрували ненависть. Поступово напади на поляків набирали обертів, і від лютого 1943 року почалися розправи над цілими польськими сільськими поселеннями. «Ми оточили п'ять польських сіл і протягом ночі та наступного дня їх спалили, а всіх жителів, старих і молодих, вирізали – загалом понад дві тисячі осіб [...]. Багатьох поляків – чоловіків, жінок, старих і дітей – ми вкидали живими в колодязь, а потім їх добивали, стріляючи з вогнепальної зброї. Решту ми сікли багнетами, вбивали соки-

рами та розстрілювали», – свідчив пізніше перед судом один із оскаржених у злочині. Зліквідування водночас по декілька поселень відновилося, коли в березні–квітні 1943 року до лісових українських загонів долучилося декілька тисяч українських поліцаїв зі зброєю в руках, котрі дезертирували з німецької служби. Поляки стверджували, що, окрім організованих за військовим зразком відділів, у масових убивствах беруть участь чималі групи звичайних сільських жителів, сусідів-українців. Сусідів упізнавали і в загонах, котрі потім отримали назву «бандерівці», а невдовзі «УПА» – скорочення від Українська Повстанська Армія. Поляки не могли зрозуміти, чому по стількох роках добрих стосунків із сусідами-українцями вони стали об'єктом ненависті, що вела до бійні.

У липні–серпні 1943 року масові злочини сягнули апогею. 11 липня (в неділю) напади на поляків відбулися в 98 місцевостях двох повітів, зокрема в чотирьох костелах під час Служби Божої. У наступні дні відбулися напади на ще 75 сіл у кількох повітах. 16–18 липня УПА повністю знищила великий осередок із 33 польських поселень навколо Гути Степанської в Костопільському та Сарненському повітах. 30–31 липня знищено 22 польські хутори біля Антонівки в Сарненському повіті. В останні дні серпня УПА чинила напади на поляків із подібним розмахом, як у липні, вбиваючи їх від 29 до 31 серпня як мінімум у 85 населених пунктах у таких повітах: Володимирському, Ковельському, Горохівському та Любомельському. Із меншою потужністю і перервами напади тривали аж до приходу на Волинь радянських військ у першому кварталі 1944 року. У другій половині 1943 року волинська різанина перекотилася до трьох малопольських [галицьких. – Прим. пер.] воєводств і розгорілася там практично до тієї ж міри, що й на Волині. Апогей злочинів у Східній Малопольщі [Східній Галичині. – Прим. пер.] припав на період на півроку пізніше, ніж на Волині, а саме – в першому півріччі 1944 року, причому в Тернопільському воєводстві чимало польських місцевостей дуже постраждали навіть у 1945 році.

Нікого не щадили – дітей, жінок, літніх людей, католицьких священників. Від знищення не вберігали польсько-україн-

ські родинні зв'язки: мішані сім'ї або повністю гинули, або ж помирили тільки їх польські члени; навіть були випадки, коли за наказом УПА чоловік-українець мав убити свою дружину-польку. Зміна віровизнання на православ'я чи греко-католицизм також не допомагала. Вбивали навіть тих поляків, які не говорили по-польськи. Коли людина, яка мала бути серед жертв у колонії Ясинець Горохівського повіту, запитала про причини цих убивств, то почувла: «Ти польська мордо, за що? За те, що-с лях! Всіх ляхів треба вибити, щоби польська нога не втекла жива! Тут Україна, ну знаєш?!» Подібні обґрунтування поляки чули всюди. Жертв катували. Під час убивств та після них грабували майно, палили польські забудівлі, знищували сліди польського життя. Майже щоночі було видно заграви, що наганяли жах на тих, до кого ця злочинна акція ще не добралася. Всемогутній страх став неодмінним елементом життя поляків. Вигадували розмаїті сховки за межами дому, до яких переходили переважно вночі. Коли сподівання, що напади припиняться, врешті зникали, поляки покидали свої господи й перебиралися до міст, звідки німці вивозили цих біженців на примусову працю до Райху.

Ті, хто затримався у містах, поневірялися й голодували. Чимало власними силами перебиралися з Волині до Східної Малопольщі та на Люблінщину, сподіваючись бути там у безпеці, але незабаром і звідти – і місцеві поляки, і прибулі – мусили втікати. Обставини злочину та життєвий інстинкт також мобілізував до оборони. Виникали польські групи самооборони, але з причин переваги нападників зникали; лише нечисленним осередкам вдалося витримати до кінця воєнних дій. Польські партизанські відділи сформовано лише через сім місяців різанини на Волині, і діяли вони лише на невеликій частині того краю. Напади обмежили, але не повністю. На жаль, попри заборону керівництва польського підпілля, не вдалося уникнути відплатних акцій щодо українців, котрі не мали нічого спільного зі злочинними діями. Це були негідні вчинки. Втім, акти рефлексивної помсти або ж кроків, що мали на меті стримати антипольські напади, були чимось іншим, ніж масові організовані злочини, спрямо-

вані на цілковите винищення поляків. Посяне зло породжує подальше зло.

Такий образ впливає зі спогадів тисяч осіб, що пережили пекло Волині та інших теренів, де разом жили поляки й українці. Та не тільки. Його підтверджують сотні документів польської конспірації з часів війни, церковних документів, матеріалів, що їх збрала Головна опікунська рада, допомогова організація, яка легально діяла при німцях, а також непольські свідчення з документів радянських партизанських загонів, німецьких звітів і документів ОУН та УПА. Особливе значення у відтворенні злочину на Волині мають протоколи зі слухань свідків, що їх здійснили польські слідчі органи, особливо Інститут Національної Пам'яті, і навіть протоколи зі свідчень бандерівців, котрих звинувачували радянські служби безпеки.

Ознайомлення із перерахованими документами та їх аналіз веде до таких висновків: на Волині та в Східній Малопольщі дві формації – Організація Українських Націоналістів та Українська Повстанська Армія – організували й провели в масових масштабах безсумнівно злочини вбивства поляків тільки тому, що ті були поляками. За мету правило створення однонаціональної української держави; до злочину ці формації залучали за допомогою пропаганди та примусу українське населення з-поза націоналістичних структур. Ці злочини було заплановано, організовано, логістично підготовлено та підкріплено тривалим пропагандистсько-агітаційним впливом на українське населення як наслідок злочинної ідеології ОУН.

Національний мотив злочину дає нам незаперечні підстави кваліфікувати їх як злочин проти людства у світлі ст. II «Конвенції про запобігання злочину геноциду та покарання за нього», яку 1948 року ухвалили Загальні Збори ООН. У згаданій статті міститься означення геноциду, за яким геноцидом визнають дії, що відбулися з наміром знищити цілковито або ж частково національні, етнічні, расові або релігійні групи, а серед названих там типів таких дій є й ті, що їх застосували ОУН та УПА супроти поляків. Це вбивства або спричинення серйозного пошкодження тіла та розладу психічного здоров'я. У ви-

падку злочинів, що їх скоїли ОУН та УПА, ми мали справу і з поданим у Конвенції мотивом, і зі злочинними діями. Геноцид є юридичним, а не політичним поняттям, як дехто вважає, і також не є епітетом, котрий виривається з бажання когось зацькувати. Варто також звернути увагу на відсутність пом'якшувальних обставин у правничій теорії та практиці, яку використовують щодо злочину геноциду, – приміром, незалежницьких прагнень винуватців злочину.

Поруч зі страшними спогадами з часів волинської різни, передусім тих поляків, котрі втратили на Волині та в Східній Малопольщі своїх близьких, шануємо також пам'ять про тих українців, які не лише не брали участі в злочинах, а навпаки, рятували поляків та в різний спосіб допомагали їм. Ця пам'ять переплітається з добрими спогадами років, що передували злочинам. ОУН та УПА вимагали від українського населення повної покори. Ситуація українців, котрі не підтримували ОУН та УПА, ставала дедалі важча. Їх уважали за зрадників. Залежно від рівня їхньої «провини», до них використовували різні підходи: вербальну агресію, побиття і покарання через смерть. У цих умовах прихильне ставлення до поляків означало велику загрозу. Найпоширенішою формою допомоги було попередження про напади УПА. Можна несміливо ствердити, що так українці вберегли багато тисяч поляків на Волині та в Малопольщі. Рідше, під великим ризиком, траплялося виведення та вивезення поляків, яким загрожувала небезпека, до міст або в безпечні місцини, постачання їм продуктів, догляд за пораненими, транспортування до лікаря чи до шпиталю, а після погромів – допомога в пошуках близьких, опіка над дітьми та передання їх родинам, допомога в похованні убитих. Особливо наражали своє життя на небезпеку та водночас демонстрували гідність ті українці, які переховували у себе тих, хто вцілів. Дуже цінним, як на той час, було переказування від українців інформації щодо живих і померлих. Завдяки цьому вцілілим членам родин удавалося відшукати одні одних та возз'єднатися. У ситуації повсюдної ненависті й залякування вірних честі українців були важливі не лише героїчні приклади порятунку життя. Маленькі вияви співчуття,

жалю до нещасних, слова втіхи та розуміння, засудження злочинних дій також підтримували моральний дух поляків. Про всіх українців, хто перемагав страх задля збереження людяності й ризикував життям, поляки пам'ятають із вдячністю. Особливо про тих, хто поплатився за це життям. Сьогодні нам відомо 402 випадки, коли українці заплатили найвищу ціну за порятунок поляків. Вочевидь, їх було більше. Нехай їхня жертва стане зачатком добра, нехай і в Україні складуть їм шану...

Як і кожна держава, Польща несе обов'язок пам'яті щодо жертв своїх громадян. Ця аксіома впливає із культури та суспільної потреби, не маючи нічого спільного з політикою. Тому поляків дивує українська реакція незадоволення з приводу вшанування 70-ї річниці волинської різни. Ми всього-на-всього виконуємо людський обов'язок, для віруючих – релігійний. Полякам боляче усвідомлювати, що наші вбиті співвітчизники не мають могил, що їх не було поховано відповідно до релігії та звичаю, а там, де вони загинули, немає жодних свідчень про це, а спроби гідно вшанувати жертв у цих місцевостях через кілька десятків років після їх загибелі наштовхуються на труднощі. Польській стороні небайдуже, що нині тріумфують ідейні нащадки ОУН – УПА, розміщуючи, зокрема, дошку на честь командира УПА Романа Шухевича на стіні польської школи у Львові.

Українська пам'ять щодо років деполонізації різниться від польської пам'яті. Іншою є й свідомість післявоєнних українських поколінь, переважно на землях Західної України, щодо масштабів, перебігу, цілей та характеру злочину, вчиненого щодо поляків Волині й Малопольщі. Також немає розуміння, яким усеохопним був терор ОУН – УПА щодо самих українців, і що держава, яку вони хотіли створити, була би тоталітарною. Усвідомлення цієї страшної правди може перевищувати психічні можливості українського суспільства, тим біль-

ше, що після здобуття незалежності образ ОУН – УПА, з одного боку, популяризують у позбавленому його злочинної сутності вигляді, а з другого – маємо звинувачення міжвоєнної Польщі та поляків щодо поганої ситуації українського населення. Ми не заперечуємо помилок політики Другої Речі Посполитої щодо національних меншин, але й зауважуємо, що частина закидів є дуже перебільшеною, що до певної міри поведінка польської влади була наслідком терористичних, диверсійних та злочинних дій націоналістичних організацій, особливо Української Військової Організації та ОУН. Зазвичай держави, що нормально функціонують, не толерують такої діяльності, натомість ОУН використала протидію держави терору для нагнітання антипольських настроїв. Рамки цієї статті не дозволяють повноцінно показати всі нюанси становища українського населення в міжвоєнній Польщі, але необхідним здається твердження, що помилки польської політики ані не виправдовують злочин геноциду, ані не були його причиною, а лишень підживлювали ОУН та УПА.

Незалежна українська держава, котра нині формується, потребує ідеологічних прикладів, що були б відправною точкою для єдності народу, почуття спільності й будівництва традиції. Різний історичний досвід декількох регіонів України цьому не сприяє, і ми з польської перспективи ставимось до цього із розумінням. Також відбувається контраверсійний процес вибору національних героїв, і з цим українці мали би дати раду самі. Мали б знайти для себе таких людей і такі ідеї, що не суперечили б цінностям християнської та європейської цивілізації. Сподіваюся, що так і буде, оскільки правда, невігідна та приховувана, так чи так заговорить на повен голос. А поки до цього дійде, хочемо ми чи не хочемо, нас, поляків, непокоїть виховання нових українських поколінь в дусі героїзації ОУН – УПА, адже історія має здатність повторюватися.

Ева Семашко –

польська інженер-технолог, дослідниця Волинської трагедії. Разом із батьком, Владиславом Семашком, є авторкою праці «Геноцид польського населення Волині, вчинений українськими націоналістами.

1939–1945» (2000). За цю працю отримала нагороду Інституту національної пам'яті «Хранитель національної пам'яті» (2011), Літературну премію ім. Юзефа Мацкевича (2002) та медаллю Pro Memoria (2010).

Переосмислити «Волинь»

Євген Сверстюк: «Кожен народ має вибачитися за свою вину»

Філософу й дисиденту Євгенові Сверстюку, який народився на Волині, події 1943 року особливо прикрі й болісні. Саме він став одним із перших українців, хто відверто заговорив про масові вбивства поляків під час Другої світової війни (біля його рідного села було знищено польське поселення Загаї). Про те, чи 70-та річниця поставить крапку у «волинській» дискусії, розмова із п. Євгеном.

Розмовляв **Роман Кабачій**

- Як ви гадаєте, чи здатна Україна сама переосмислити трагедію Волині-1943, чи радше потребуємо «стимулювання» з боку Польщі?

- Україна під час війни втратила більшу частку молодого покоління. Через це конфлікт із поляками залишився на маргінесі свідомості уцілілих. Мені здається, що в трагедії Волині треба відділити факт від ажіотажу й належно осмислити його. Кожен народ повинен визнати частку своєї вини. Як це буває у всяких конфліктах, треба вибачитися за свою вину. Чим більше порпатися в цій пам'яті, тим більше буде нездорових елементів, нагнітання емоцій аж до істерії. Окрім вибачення, апріорі варто чесно з'ясувати саму ситуацію і факти. Мусять сісти кілька мудрих людей і подумати. Якщо ми затягуємо купу журналістів, і кожен із них намагається представити свій особистий погляд, матимемо купу піску. У ній загубиться головне – щоб кожен узяв свій урок не для того, аби задовольнити партнера, а щоб заспокоїти себе в моральному сенсі.

«За комуністів було ясно наперед, хто винен»

- Чи готове українське суспільство до болісної правди, чи воно радше ставатиме «в штики», не бажаючи чути про такі факти?

- Усі стають «в штики», коли одну сторону звинувачують, а вона виправдовується,

нерідко за те, чого не чинила. Треба вміти піднятися над тим усім, бо ми ніколи не подолаємо людських емоцій, пристрасстей. Треба розумно ставити питання про страшні часи, коли життя кожної людини було загроженим, а за колабораціонізм карали без суду.

- Проблема справді в малопоінформованості нашого суспільства, у відсутності перекладів з польської та англійської із цієї тематики. Як говорити із людьми, котрі «не читали, але засуджують»?

- Це некоректно і нерозумно з морального погляду. Ті, хто готові одразу заперечувати й відкидати, просто дають свідчення свого комуністичного виховання. Це за комуністів було ясно наперед, хто винен, а хто – ні. Вороги винні, а ми – ні.

- Окрім морального засудження, ми якось маємо дати собі раду з тим, що Польща ніяк не може побачити за волинськими злочинами УПА її заслуги в боротьбі з німцями та НКВД. Приміром, навіть прихильний до України євродепутат Павел Коваль у жоден спосіб не порівнював би УПА з Армією Крайовою, котра була «державною армією у підпіллі».

- Ті, хто не бачить геройського чину УПА, такі ж, як наші, котрі «не помічають» Волині. Таким людям і не варто пояснювати. Справа в тім, що серед поляків емоції проти українського націоналізму закорінено ще від 1930-х років. Ці емоції нагніталися на державному рівні, на поліційному, і тепер ми спостерігаємо інерцію тих самих тенденцій. Якщо хтось не визнає нашої визвольної боротьби, тим гірше для нього.

Не було ненависті й ворогування

- Існує теорія, яку представляє історик зі Львова Богдан Гудь, що волинських селян десятиліттями підбурювали проти поля-

ків. За царської Росії це робили чорносо-тенці, за міжвоєнної Польщі – Комуністична Партія Західної України, під час війни – на-ціоналісти. Наскільки правдоподібною зда-ється вам ця теорія?

- Не варто «підганяти» історичне підґрунтя, оскільки це дає матеріал для спекуляцій. Треба відштовхуватися від того, що украї-нські землі – Волинь, Галичину – окупував польський режим. Їхній уряд був не досить розумним, аби поводитися з краєм, де українці становили автохтонну більшість, відповідно толерантно і сіяти зерна при-язні. Вони цього робити не вміли. Сама їхня діяльність дуже проти них налашту-вала. А в самому народі було етнічне від-чуження, – були острівці приязні, але не було ненависті й ворогування. Те, що я чи-таю в літературі, не зовсім відповідає моїм переживанням. Я був дитиною, школярем початкових класів. Можу сказати, що сто-сунки з поляками мав добрі, вчителі мене любили. Водночас від раннього дитинства я знав, що шлях до вищої освіти українцям закрито. Маю добрі спогади, хоча до істо-рії їх не підшиєш.

-Тобто між простими людьми існувала приязнь, а неприязнь була до представ-ників влади?

- Між людьми були нормальні стосунки. Але українці були національно пасивніші порівняно з поляками. Поляки були, тре-ба сказати, зверхніми. Уряд їх до цього заохочував, надавав їм привілеї. А при-вілейована частка населення завжди не-справедлива – в усіх широтах, у всіх кра-їнах світу. Тож цей конфлікт зароджувався в тих двох десятиліттях. Тому українські на-ціоналісти йшли згодом у ту війну з рішучі-стю самопожертви. Очевидно, не випадково – мусили бути доведені до таких крайно-щів. В умовах, коли була німецька влада, коли формувалися повстанські загони, ра-хуватися з озброєними людьми – це було питання життя і смерті. Треба зрозуміти, що партизанський рух – це не держава, не контроль над територією, не контроль над ресурсами. Це була добровільна са-моорганізована повстанська армія, група

зухвальців, оточених з усіх боків озброє-ними чужими формуваннями. Німці були головним ворогом. Була боротьба із со-ветськими партизанами, фактично роз-відниками-провокаторами. Вони мали перетворитися на завтрашнього ворога номер один – каральні загони.

- Польські історики, говорячи про мету антипольської акції на Волині, вказують на те, що тим самим українці не хотіли по-вернення польської держави на цих зем-лях. Чи усвідомлювали це самі селяни, спалюючи польські села в околиці?

- Скільки було знищено польських сіл, а скільки українських? Не йдеться про те, котрих більше, треба зрозуміти процес ланцюгової реакції актів помсти. Навіть якби ми знали, хто перший почав, це теж не давало би нам підстав говорити, хто винен, бо там просто було більше прово-каторів і «надірваних» ідіотів.

- Чи можна вважати таким «надірваним» головнокомандувача УПА Романа Шухе-вича, щодо якого Польща обурилась, коли йому було надано звання Героя України?

- Ми не повинні консультиватися із сусіда-ми, хто у нас герой. Можемо свого героя любити чи не любити, але ми знаємо, що він герой. Не можемо уникнути цього фак-ту. Не говоримо про святих. Тоді можна було б оглядатися: є спільна релігія, вона має певні канони, критерії. Натомість коли йдеться про визнання героїв у політиці, то обираємо тих, хто увійшов в історію, а не став святим.

Геноцид, етнічна чистка, «жакерія», «ludobójstwo»?

- Чим були ці події, як не етнічною чист-кою, як це можна окреслити, коли з од-ного боку кордону кричали: «Українці, за Сян!», із другого – «Ляхи, за Буг!», змуш-ували до виїзду під карою смерті, палили при цьому села, вбивали людей?

- Етнічних конфліктів, виселень і навіть гасел на кшталт «Хочеш жить – убей не-

мца!», кривавих сторінок під час війни було чимало. Геноцид є поняттям, яке визначив Рафал Лемкін, і ним не треба зловживати. Найвідоміші геноциди в світі знані. Якщо ми будемо розширювати поняття і зводити його до емоційного обміну між незгодними, то цим лише сіємо пісок. Ніколи не заспокоїш депортованих із рідного краю лемків. Інша справа, коли оцінювати ці речі з релігійно-морального погляду. Якщо ми зводитимемо порахунки і перераховуватимемо звинувачувальні факти, цьому кінця-краю не буде. Це не дає ніякої перспективи.

- На минулому засіданні Польсько-Українського форуму Партнерства, присвяченому саме «волинській» проблематиці, з польського боку прозвучало, мовляв, «*ludobójstwo*» – це не зовсім геноцид. Можливо, пошукати якогось спільного знаменника?

- Я проти того, щоб категоризувати такі неясні поняття, вони навряд чи щось нам прояснять. Натомість я за те, щоб давати оцінки на рівні причин і фактів. Наскільки коректно ми можемо з'ясувати причини, настільки здатні відтворити факти. Якщо ми чітко це з'ясуємо, нам будуть непотрібні ці терміни. Після війни замасковані енкаведисти вчинили чи не більше злочинів, а вони ж не мають назви!..

- Щоб закінчити з термінологією. Нещодавно український історик Володимир В'ятрович впровадив до наукового обігу термін «друга українсько-польська війна», починаючи її від 1942 року і завершуючи 1947-м. Наскільки цей термін відповідає тогочасній реальності?

- Мені цей термін не сподобався, я його не зрозумів. Поняття «війна» треба поставити в ряд із усіма важливими подіями того часу. І тоді подивимося, наскільки цей термін витримає чи ні. Під час німецької окупації була війна з каральними силами Третього Райху і такими ж силами Кремля. Відомо, чому: одні можуть депортувати до Німеччини, у кожному разі все спалити і знищити, другі ж можуть вивезти до Сибіру; це сили, які відверто йшли проти наро-

ду. Термін має прояснювати, а не затуманювати. Ця ланцюгова реакція взаємних знищень – то була радше хвороба...

- Відомо, що українці більше постраждали із західного боку кордону, в Закерзонні.

- Щодо тих земель варто застосовувати інші критерії, бо це вже відбувалося на території іншої держави, дії якої базувалися на її ж законодавстві. Також беремо до уваги чинник, що акції проти українців ця держава [комуністична Польща. – Ред.] подавала як справедливі, в тому числі для власної легітимізації. А фактично то був розбій на державному рівні.

Хто має вибачитися?

- Чи маємо шанс у цю 70-ту річницю на решті поставити крапку?

- Це треба осмислити як урок. Поставити без звинувачень в історичну, релігійну площину. У жодному разі не розпочинати знову й знову пошуки винного. Звісно, я хотів би, аби було поставлено остаточну крапку. Але я хотів би, щоб це зробили церкви. Втім, наскільки знаю з розповідей учасників цих перемовин, спільної мови ще не знайдено.

- При обговоренні Волині-1943 нерідко можна почути: Сенат Польщі 1990 року вибачився за акцію «Вісла», от нехай тепер українці вибачаються. Чи можна порівнювати ці події: адже в операції «Вісла» 1947 року Польща скривдила власних співгромадян українського походження. Це їм, а не Україні належить те вибачення...

- Ідеться зовсім не про те, щоб вибачалася Верховна Рада, сподіваюся, що й полякам не про це йдеться. А про те, щоб на людському, громадському рівні називати речі своїми іменами й засудити зло – чи воно стосувалося п'яти сотень, чи п'яти тисяч людей. П'ятеро невинно вбитих – такий самий злочин, як п'ятсот. Треба це засудити і пояснити у відповідний спосіб. Без категоризації і без торгу. Хто як умів, так і вибачився. Розумний вибачиться, а дурний не хоче.

- Уявімо, що саме Верховна Рада прийме ухвалу з вибаченням за Волинську трагедію.

- Для регіоналів та комуністів цей жест нічого не означатиме. Правляча партія тільки називається Партія регіонів, але ж ми знаємо, хто за яку ниточку там смикає. У цій партії є авто-

ритетні для них люди, котрі в людській opinii є відвертими агентами Кремля – на кшталт Вадима Колесніченка чи Сергія Ківалова. Від цих людей чекати якоїсь ініціативи чи приймати їхні ініціативи принизливо. Це кремлівські функціонери, котрі не відчують жодної моральної причетності до того, що говорять. Натомість якщо ми цього не скажемо прямо, вони зроблять свою роботу.

Реновація спільного домініканського цвинтаря у селищі Підкамін'Бродівського р-ну Львівської обл. Товариством «Magurycz» (Польща). Архів «Magurycz».

Євген Сверстюк

народився 1928 року в с. Сільце (нині Горохівський р-н Волинської обл.). Закінчив відділення логіки та психології Філологічного факультету Львівського держуніверситету (1952 р.). Працював як науковий співробітник та редактор у навчальних і наукових закладах УРСР. Літературно-критичні есеї Сверстюка об'єднує спільна ідея боротьби за суверенність української культури. Євгена Сверстюка декілька разів було звільнено з роботи за

політичними мотивами. Переслідувано за участь у «Самвидаві» та протести проти арештів і незаконних судів. У січні 1972 року його було заарештовано і в березні 1973-го засуджено до 7 років таборів та 5 років заслання. Після звільнення працював столяром (1983–1988 роки).

Лауреат Шевченківської премії, один із учасників групи «Першого грудня». Головний редактор газети «Наша віра», почесний президент Українського ПЕН-клубу.

Сімдесят і десять

Юрій Шаповал

Колись Карл Ґустав Юнг стверджував, що для людини дуже важливо мати таємницю або передчуття чогось невідомого, незвіданого, відчувати, що завжди залишаються речі, які пояснити неможливо, що попереду ще чекають несподіванки. У випадку «волинських дискусій» ця думка знаменитого швейцарця примусила мене замислитись: а яких несподіванок дочекалися ми за останні десять років у розумінні кривавих подій, що почалися у 1943-му? Що незвідане відкрилось у порівнянні з 2003 роком, коли українське суспільство, власне, вперше дізналося про масштаб кривавої польсько-української «вендетти»?

Бомба із архівів

У 2003 році разом з іншими експертами я був запрошений до Ради національної безпеки і оборони України (РНБОУ). На спеціальному засіданні фактично вперше на державному рівні йшлося про події, що розгорнулися у 1943 році на Волині. Тоді для українського соціуму та істеблішменту це насправду було суцільне відкриття. (Пам'ятаю навіть таку деталь: роздані нам деякі документи мали гриф «Для службового користування», хоча вони не містили нічого аж такого занадто «службового»). Те експертне обговорення покликане було розібратись із фундаментальними та ситуативними мотивами польсько-українського протистояння, рушійними силами, що живили цей конфлікт, а також з його наслідками. Особливу увагу належало звернути на небезпеку того, що частина польського суспільства сприймає «волинську різанину» як таку, що була детермінована передусім «органічним» націоналізмом українців.

Важливим спонукальним мотивом експертного зібрання був лист тодішнього керівника Бюро національної безпеки Польщі Марека Сівеця до Віктора Медведчука, який очолював Адміністрацію Президента України. Крім іншого, лист містив

прозорий натяк на необхідність публічного вибачення Президента України за прикладом Франсуа Міттерана і Гельмута Коля на цвинтарі у Вердені у 1984 році. Згадувався і жест німецького канцлера Віллі Брандта, який у 1970 році став на коліна перед пам'ятником героям Варшавського ґетта.

В основу обговорення в РНБОУ було покладено матеріали, що їх підготували українські історики заступник директора Інституту історії України Національної академії наук України, професор Станіслав Кульчицький і тоді ще кандидат наук Ігор Ільюшин. У цих матеріалах була історична довідка щодо подій 1943–1944 років, далі йшов роділ про історичні корені цих подій (себто волинська різанина була поміщена в довготривалу часову перспективу), спеціальні розділи було присвячено німецькому чиннику в українсько-польському протистоянні, демографічним наслідкам етнічних чисток, був ще один не зовсім зрозумілий розділ і – нарешті – рекомендації.

Вони заслуговують на особливу увагу. Вчені радили Президенту Леоніду Кучмі, не беручи на себе відповідальність за політичну структуру, якою була ОУН(б), «визнати факт вбивства багатьох тисяч цивільних поляків... українською стороною». Українським історикам вказувалось, що вони відстають від своїх польських колег у вивченні волинських подій і не рекомендувалось включатися в полеміку довкола цих подій за матеріалами, підготовленими ветеранськими організаціями Польщі. Автори рекомендацій радили також добиватися від польської сторони розуміння того, що волинські події були складовою частиною війни, в яку втягувалося за допомогою нацистської адміністрації і цивільне населення, слід відмовитися від «нав'язуваного певними колами (зокрема, кресов'яками) погляду, що українці знищували поляків, і тільки». Насамкінець зазначалось, що заходи, на яких наполягає польська сторона, повинні відбуватися, але їм треба надати максимальною мірою гуманітарний характер.

«Тяглість» контраверсій

...І ось минуло десять років з часу того засідання. Станіслав Кульчицький чимало зробив для наукового прояснення ролі ОУН і УПА (зокрема, на посаді голови Робочої групи з їх вивчення, що була створена при Кабінеті міністрів України), хоча й перестав бути заступником директора Інституту історії України НАН України. Ігор Ільюшин став доктором і професором, авторитетним фахівцем, написав кілька книг про польсько-українські взаємини воєнної доби. Взагалі за ці роки з'явилося чимало публікацій про ці взаємини і про те, що сталося у 1943–1944 роках між поляками і українцями. Багато деталей було прояснено.

Стала чіткішою історична «тяглість» українсько-польських контраверсій. Вони то загострювались, то вщухали, але «фермент» протистояння ніколи не зникав. Було переконливо показано, що з початком Другої світової війни поляки й українці опинились у жорнах двох диктатур – гітлерівської і сталінської. Отже, стала ще очевидніша провокативна роль, що її відігравали у польсько-українському протистоянні «треті сили». Йдеться насамперед про нацистів. Наведу витяг із звіту представника польського еміграційного уряду (це не документ ОУН!), у якому йдеться про поширені уявлення про поляків серед німців із СД і Гестапо: «Знайти донощиків і бажаючих співпрацювати з поліцією серед поляків набагато простіше, ніж серед українців. Українці намагаються триматися разом і у незначному відсотку стають донощиками, тоді як серед поляків, котрі є народом з великим гонором, знаходиться багато жінок, які за гроші, хутра і коштовності доносять на співвітчизників і діють проти них».

Втім, була гра не лише берлінська, а й московська (про останню не мовилось раніше з відомих причин). Надруковані документи відбили численні факти співпраці поляків з радянськими партизанами. Польське населення співпрацювало з розвідвально-диверсійними групами, які робили своїми базами польські поселення, примушували мешканців допомагати, в тому числі і продовольством. Ба більше, поляків інколи залучали до розвідницької та диверсійної антинімецької діяльності, а також до акцій проти УПА, зокрема, у складі «вини-

щувальних загонів». Надруковані за ці роки праці дозволили поглибити знання про географію польсько-українського конфлікту. Наприкінці 1943 і на початку 1944 року конфлікт переноситься на Галичину, а в 1944 році розпочалися антиукраїнські акції на Холмщині.

За роки, що минули, так і не вдалося віднайти текст червневого 1943 року наказу Дмитра Клячківського («Клима Савура») про екстермінацію поляків. Натомість у рамках нашого спільного видавничого проекту «Польща та Україна у 30-40-х роках ХХ століття. Невідомі документи з архівів спеціальних служб» у томі, присвяченому волинським подіям, ми надрукували документи, що свідчать: рішення про усунення або нищення польського населення ухвалювали на рівні Крайового Проводу бандерівської ОУН і Головного Командування УПА. У жовтні 1942 року у Львові відбулася Перша військова конференція ОУН. Про неї практично не збереглося ніякої докладної інформації. Однак з оперативного повідомлення, що з'явилося 23 листопада 1944 року в одному примірнику (фактично це була інформація особи із середовища ОУН, яка співпрацювала з комуністичною спецслужбою), можна скласти уявлення про те, що обговорювалось і вирішувалось на цій конференції. Її відкрив Микола Лебедь («Орест»). Він підкреслив, що скликав цю конференцію за наполяганням військових референтів ОУН, що скликано її вперше з огляду на умови війни.

На конференції було поставлено завдання у зв'язку з початком збройної боротьби за самостійність «за будь-яку ціну» розв'язати питання національних меншостей. Ось як виглядало рішення конференції щодо поляків у згаданому оперативному повідомленні: «Поляків всіх виселити, надавши їм можливість взяти із собою, що вони хочуть, оскільки їх також будуть захищати Англія і Америка. А тих, хто не захоче виїздити – знищувати. Найактивніших ворогів і серед них всіх членів протиукраїнських організацій знищити в день перед оголошенням мобілізації. На облік їх буде взято завчасно районним і повітовими військовими командами. Знищенням буде займатись жандармерія і у окремих випадках СБ. Використовувати для цього вояків армії заборонено».

Це постановили у жовтні 1942-го, а влітку 1943-го нищенням мирного польського населення займалась УПА, для якої, за словами одного українського історика, антипольська акція була її «хрещенням у крові», а за нормами міжнародного права була міжнародним злочином. Опрацьовані архіви засвідчили ще одну важливу річ: всередині самої ОУН були різні думки щодо антипольських акцій. Наприклад, 4 травня 1944 року з'явилося звернення одного з ветеранів націоналістичного руху, котрий вважав, що «акції, які ведуться зараз проти поляків, ведуть до загибелі не поляків, а таки самих українців». Він також вважав, що витискування на захід «мазурів, кольоністів, яких на наші землі спроводав польський уряд», є слушним, нищити провідників поляків, які керують боротьбою поляків проти українців, – так само виправдано. Однак «убивати людей тільки тому, що вони є римокатоликами і то без огляду, чи то вони жінки, чи діти, чи старці, а дозволяти, щоб боездатний польський елемент, насичений ненавистю до всього, що українське, громадився по містах, – це безглуздя».

Зворотний бік медалі

Разом з тим архівні джерела підтверджували: значну частку вини несуть лондонський еміграційний польський Уряд і Армія Крайова з їхньою непоступливістю та догматичною політикою щодо українців. В минулі роки ми в рамках нашої видавничої серії оприлюднили документи про ліквідаційні загани АК, перед якими було поставлено такі завдання: «1) За наказом інспекторату “АК” виконувати терористичні акти щодо політичних супротивників “АК”. 2) З метою фізичного знищення українського населення здійснювати збройні напади на українські села».

Свідчення колишніх учасників цих польських загонів (маловідомі дотепер) є дуже цінним джерелом ще й з огляду на те, що вони містять розповідь про механізм каральних акцій. Наприклад, в одному із свідчень зазначалося: «Напади на українські села здійснювались за ретельно розробленим планом з включенням до ліквідаційного загону в якості провідника когось з поляків – мешканців села, на яке

планувалось здійснити напад. В нічний час загін входив до села, у вікна однієї частини будинків, в яких мешкали українці, кидали гранати, а другу частину будинків підпалювали. Коли мешканці вибігали з палаючих будинків, то учасники ліквідаційних загонів їх розстрілювали з автоматів і гвинтівок». І ще одна цитата: «Ми не з'ясовували, хто це, діти, жінки чи старі, всіх відправляли на той світ».

Отже, за минуле десятиліття було підтверджено, що у будь-якій армії є місце не лише для героїв, тож не робімо ілюзій, що хтось був винятково героєм, а хтось однозначним «різуном» і «бандитом»...

Менш успішним виявилось встановлення реальної кількості жертв волинського конфлікту. Тут все ще існує величезна розбіжність у цифрах. Я проаналізував те, що називали упродовж останніх десяти років у засобах масової інформації в Україні. Польські жертви: 80, 50, 30, 18 тисяч; українські жертви: близько 100, 26, 18 тисяч.

Польські джерела визначають кількість жертв-поляків у 100, 65, 45 тисяч. Один з українських дослідників вважає, що «ретельний аналіз документів спростовує ті цифрові викладки, зокрема про втрати польського населення на Волині, якими оперують польські автори. Документи з українських архівів, які вводяться вперше до наукового обігу, дають можливість оцінити... реальну кількість втрат з обох сторін...». Однак стосовно реальної кількості жертв твердження цитованого автора, на жаль, все ще слід вважати риторикою. Немає такої цифри, що була б достеменно підтвердженою. Цю кількість ще належить встановити.

Супроти спрощенням

...Минули роки. Ми на правду чимало дізналися про волинську трагедію. Чимало, але не все. А головне – не позбулися ключового недоліку: втручання політики в історію. Те, що я нині спостерігаю в Польщі у зв'язку із волинським 70-річчям, на жаль, підтверджує таку оцінку. Втім, кон'юнктурним є і мовчання нинішнього українського політичного режиму, який все ще не визначився в оцінках ОУН і УПА.

За ці роки не зникла, а загострила-

ся ще одна фундаментальна вада – пошуки того, хто на Волині першим почав «жниви смерті». Польські історики (і не лише історики), як відомо, оцінюють антипольські акції УПА як злочинні, нічим не виправдані і навіть як геноцид. Частина радикальних українських істориків (і не лише істориків) фактично схвально відгукується про дії УПА як помсту за антиукраїнську політику поляків чи як про превентивний акт, здійснений для унеможливлення реалізації підступних польських планів щодо українців. Ліберальні українські дослідники, констатуючи страшні реалії кривавого зіткнення між поляками і українцями у 1943–1945 роках на Волині і у Східній Галичині, підкреслюють, що наслідком були страждання цивільного населення з обох боків.

«Отже, – підсумовує польський історик Гжегож Мотика, – це була війна, у якій обидві сторони вчинили численні злочини. Із польського погляду такий опис злочинів на Волині є неприйнятним». Ось так: «неприйнятний» і все.

Проте не йдеться про прийнятність чи неприйнятність. Йдеться про те, щоб не малювати спрощену картину достатньо складних і суперечливих інтенцій і подій.

...Отже, за останнє десятиліття багато змінилося у трактуванні антипольських і антиукраїнських акцій 1943–1944 років. Важливо, щоб з 2013 року все знов не пішло по колу. Після всього напрацьованого не заганняймо себе знов у рамки безглузлого ригоризму. Не робімо собі «своїх» однозначних ідолів, адже ідолам належить лише поклонятись, а це дуже небезпечно.

Римо-католицький парафіяльний цвинтар в с. Гута Пеняцька (знаходилося в Бродівському р-ні Львівської обл.). Ремонтований Товариством «Magurcz» (Польща) в серпні 2008 р. Фото до редакції. Архів «Magurcz».

Юрій Шаповал – український історик, професор, доктор історичних наук. Завідувач відділу етнополітології Інституту політичних і етнонаціональних досліджень Національної академії наук України ім. І.Ф.Кураса.

Редактор спільної між Україною та Польщею видавничої серії «Польща і Україна в тридцятих-сорокових роках ХХ ст. Незнані документи із архівів спецслужб» (на сьогодні вийшло 8 двомовних (українська/російська – польська мови) томів та один том англійською мовою).

Навіщо порушувати важкі теми?

Про проект «Поєднання через важку пам'ять. Волинь 1943»

Організатор проекту: Асоціація «Панорама культур».
<http://www.pojednanie.pk.org.pl>

Александра Зінчук

В основі польсько-української ініціативи від самого початку лежала мета показати важку історію українців і поляків та можливість примиритися з нелегким минулим, ретрансляцію пам'яті в поєднанні з добрими прикладами, працюючи тим самим на укріплення польсько-українського поєднання. Відправною точкою стали історії взаємної допомоги. Це перший польсько-український інтердисциплінарний хід такого ґатунку. Я свідомо наголошую спільність нашої ініціативи, оскільки вона служить інтересам обох сторін. Завдяки допомозі українців та попри всілякі пов'язані з порушеною тематикою труднощі вдалося спільно реалізувати неповторний суспільний проект. Ідеться про те, що з дотеперішніх, зрештою, дуже нечисленних досліджень істориків ми знали, що українців, котрі рятували поляків під час етнічних чисток, що їх здійснили ОУН та УПА в 1943–1945 роках на Волині та Східній Галичині, було чимало.

Окрім випадків допомоги під час так званої «волинської різни», нас цікавили також свідчення українців, котрих урятували поляки під час відплатних акцій та депортацій. Чи не головною причиною народження ініціативи цього проекту було усвідомлення, що колективну пам'ять про ті події й надалі позначає суцільний негатив, що відходять останні свідки цієї історії і що маємо перед собою круглі 70-ті роковини трагічних подій на Волині. І з польського, і з українського боку у цій важкій історії все одно бракує місця для випадків надання допомоги та сховку за більш ніж складних умов, попри національні поділи. Приклади такої поведінки особливо заслуговують на виокремлення і вшанування, ба більше – нестимуть виховний наратив для наступних поколінь.

Розмови в терені

Наріжним каменем проекту було проведення експедиції на Волині у вигляді літньої школи з історії та зібрання спога-

дів останніх живих свідків. Приготування до виїзду передбачали, приміром, інтенсифікацію пошуку партнерів, готових приєднатися до проекту. Серед організацій-партнерів із українського боку опинилися громадські товариства з Рівного та Донецька, а також університетські структури (головний партнер із українського боку – Волинський державний педагогічний університет ім. Лесі Українки в Луцьку). У польових дослідженнях узяли безпосередню участь 20 учасників із Польщі та України – студентів різних спеціалізацій. Перед виїздом на терен майбутні інтерв'юери відбули курс підготовчих семінарів та практичних занять, провели зустрічі із краєзнавцями й істориками (зокрема з Ґжеґожем Мотиною, Леоном Попеком, Леонідом Зашкільняком, Іваном Ольховським, Ярославом Царуком). Липневий маршрут експедиції пролягав уздовж лінії: Луцьк – Рівне – Володимир-Волинський – Шацьк. Після об'їзду луцького регіону група перебралася до Рівненської області, де дослідила терен навколо Сарн, Рокитного і Більська, а по тому знову повернулася на захід, до Володимира-Волинського, а звідти вирушила у Нововолинськ, Шацьк та навколишні терени. Внаслідок двотижневих досліджень зібрано понад 150 свідчень із 50 місцевостей – дуже різношерстих, з огляду на багатоаспектність змісту, емоційне навантаження та нові факти. Під час експедиції польсько-українські групи записували аудіо- та відеоматеріали. З них було змонтовано короткі документальні фільми, доступні сьогодні в інтернеті. За остаточний результат можна вважати тримовну публікацію, до котрої входять записані інтерв'ю та спогади.

Специфіка усних свідчень полягає в тому, що вони не завжди достовірні, але сам характер проекту як певної громадської ініціативи дає додатковий позитив. Треба зазначити, що у багатьох спогадах біографічна пам'ять свідків нерідко не відповідає історичним фактам, що вза-

галі типово для структур усних оповідей. У дослідженнях автобіографічної пам'яті з'являється категорія ефекту позитивності. Для особистих спогадів характерні позитивні елементи. Вони, зрештою, зовсім не обов'язково мали би складатися в справжній образ переживань свідків, що запам'яталися. У випадку досліджуваних на Волині респондентів фактично більшість свідчень вказувала на осяйний образ передвоєнної дійсності, дружнього співжиття поляків та українців, які відвідували одні одних у святковий час. Одну мірку, вочевидь, не можна використовувати для свідчень із різних регіонів краю, геополітична спадщина яких мала вплив на історичні факти, а також на те, як їх сприймали прості мешканці. Узагальнені розповіді такого стибу, котрі становлять радше тло історичних подій, виринали в констатаціях фактів із теми історії взаємного порятунку. Це означає, що переконання наших співрозмовників про реальність таких фактів – рятування українцями поляків та поляками українців було для них очевидним, хоча нерідко не підтвердженим особистим досвідом чи детальними знаннями на цю тему. Так чи так це переконання щодо взаємної допомоги, що існує

Олена Филімонівна Косюк, рятувала поляків (с. Чернів, р-н Турійськ, Волинська обл.).
Фото: Александра Зінчук.

в свідомості звичайних мешканців сучасної Волині, свідчить про стан сьогоденних уявлень щодо подій, «переказуваних безліч разів».

Долаючи стереотипи

Тепер поки що складно говорити про ефект «брунькування» проекту й перенесення його методики на ґрунт подібних починань. Навчання, зокрема неформальне, має вичекати певний час для оцінки коефіцієнту корисної дії ефектів як також важкої в оцінюванні виховної праці. Утім, з'явилися численні сигнали, котрі вказують на слушність таких ініціатив. Передовсім ідеться про перелам уявлень та національних стереотипів, котрі донині з обох боків є досить болісними, а попри те, їх зайво утверджують, скажімо, через відсутність історичних знань. Важливими є такі ефекти проекту: спілкування із живими свідками; зростання зацікавлення історичними рефлексіями; ознайомлення з історичним фактажем; урешті – використання методик та зібраного документального матеріалу для наукових досліджень із метою поширити історичне знання (ідеї щодо тем магістерських робіт). Не маючи на меті вибілювати факти, не ставлячи знаків рівності, не оцінюючи, але влучно розставляючи акценти на позитивних прикладах узаємної допомоги, тим самим можна вшанувати жертв і тих, хто вижив, а також осіб, котрі ризикували життям, допомагаючи тому «іншому». Остаточо це мало велике значення для польсько-українського поєднання. Бо проект був не лише спробою створити модель спільної праці щодо складної пам'яті, але й спробою запровадити якісно нову дискусію щодо історії, пам'яті, суспільства, а також його виховання у взаємному розумінні.

Александра Зінчук –

авторка та координаторка проекту «Поєднання через важку пам'ять. Волинь 1943», аспірантка Університету Марії Склодовської-Кюрі у Любліні, культурна менеджерка. Авторка публікацій у сфері усної історії, культури та освіти.

Іще раз про бальзам прощення-дарованого й отриманого

Мирослав Маринович

Обставини вшанування сімдесятих роковин Волинської трагедії засвідчують водночас, якими вагомими є здобутки попереднього етапу українсько-польського порозуміння і яка хитка новоздобута довіра між обома народами. Проте коли болісні відступи сусідять із натхненними проявами доброї волі, стає зрозуміло, що в душах людських Святий Дух усе-таки працює.

А все починалося, як завжди, зі скупчення грозових хмар. У Польщі голоси непримиренних щодо наближення роковин прозвучали першими – ще торік. Це відбулося на тлі загальноєвропейської «втоми від України», яка в Польщі є чи не найвиправданішою. Адже впродовж двох десятиліть ця країна захищала інтереси України часом навіть більше, ніж вона сама. І, як зболено сказав Тарас Возняк, «багато хто втомився поза межами України, не будучи українцем, “рятувати Україну”. Вкотре робити за нас ту роботу, той душевний і моральний труд, який маємо зробити ми».

Крім того, на тему Волині українці на початок 2013 року ще мовчали, і це суттєво пригнічувало серця миролюбних у Польщі.

Здавалося, останнім цвяхом у домовину добрих надій була відмова Митрополита Львівського Римо-Католицької Церкви в Україні Мечислава Мокшицького підписати вже ніби узгоджений варіант спільного послання щодо Волинської трагедії 1943 року з єрархією Української Греко-Католицької Церкви. Це був явно критичний момент.

Слово Церкви

А тоді пішли здебільшого добрі виступи. 11 березня Синод єпископів УГКЦ оприлюднив від свого імені ту заяву, яка мала би бути спільною. У ній, зокрема, були важливі слова: «Перед лицем Утіленої Любові ми не можемо не стояти з

гірким почуттям провини і каяття, бо взаємній ворожнечі аж до пролиття братньої крові немає виправдання».

29 березня до вірних звернувся Патріарх Київський і всієї України Філарет, який, зокрема, сказав: «Від імені Української Православної Церкви Київського Патріархату, від себе особисто звертаюся до братів поляків, засвідчуючи: ми прощаємо і просимо вас про прощення».

3 квітня було створено Громадський комітет «Примирення між народами», до якого увійшла, зокрема, низка очільників українських Церков київської традиції. Цей Комітет оприлюднив свою «Заяву про польсько-українське примирення», у якій також було сказано важливі слова: «Висловлюємо своє щире співчуття нашим сучасникам-полякам, нащадкам тих, хто загинув чи постраждав тоді від рук українців, так само й – нащадкам українців, які загинули чи постраждали від рук поляків...».

23 квітня зі своїм словом виступила Волинська рада Церков, сказавши, зокрема, таке: «Просімо у Всевишнього прощення як для гонимих, так і для гонителів. [...] Закликаємо і українців, і поляків ще раз сказати: “Простіть нас, і ми вас прощаємо, а ланцюг зла, що тягнувся стільки століть, перериваємо добрими вчинками”...». Важливо, що під цим документом стояв підпис також і єрарха Римо-Католицької Церкви в Україні єп. Станіслава Ширококорадюка [Апостольський адміністратор Луцької дієцезії – прим. Ред.]

За цими кроками уважно стежили в Польщі, зокрема в «Газеті виборчій». І вже 29 квітня в цій же газеті Марцін Войцеховський дійшов висновку: «Досі не було настільки узгодженої та однозначної реакції представників різних релігій. Цей голос має шанси понизити температуру липневих вшанувань річниці Волині, які завжди є важким випробуванням для польсько-українських стосунків».

До цього переліку я ще додав би інтерв'ю, що їх дали журналістам КАІ Глава УГКЦ Патріарх Святослав Шевчук і його попередник кардинал Любомир Гузар. Глава цієї Церкви не лише чітко зазначив: «А якщо скеровуємо до братів з Польщі прохання про прощення, то це означає, що ми почуваємося винними», а й сміливо зауважив: «Я недавно відвідав Волинь, і мені було дуже прикро, що я не знайшов там жодного пам'ятника замордованим полякам. Потрібно мати місце молитви за жертв цього злочину, місце, де би можна було віддати жертвам шану. Там мусять бути також вшановані і жертви з українського боку. Якщо ми разом будемо молитися – то це буде важливим свідченням».

Цілою низкою акцій – уже проведених чи лише планованих – Патріарх Святослав доводить серйозність, з якою він ставиться до проголошеного ним завдання: «Примирення, задеклароване Церквами, має дійти до свідомості, совісті і до серця кожного українця і кожного поляка. Над цим треба працювати». Зокрема, 27 червня він очолив молитву в українському греко-католицькому храмі Варшави за жертв Волинської трагедії 1943 року. І значення цього відважного кроку важко переоцінити.

Церква, яку він очолює, рішенням 60-ї сесії свого Синоду єпископів, що відбувалася 15–16 травня 2013 року в Зарваниці, постановила: «Для належного вшанування жертв трагічних подій українсько-польського протистояння на Волині 1943 року та для запобігання в майбутньому подібним звірствам, які не сумісні з ім'ям християнина, провести в неділю, 14 липня 2013 року Божого, у рамках Всеукраїнської прощі до Зарваниці та в усіх храмах Києво-Галицького Верховного Архиепископства УГКЦ поминальне богослужіння за упокій душ всіх поляків і українців, невинно убієнних під час цієї трагедії».

Як бачимо, голос українських Церков звучить цього року надзвичайно потужно.

Діалог як рецепт на порозуміння

Свою лепту в процес примирення внесе й громадянське суспільство. На запрошення Східноєвропейського націо-

нального університету імені Лесі Українки (Луцьк) та Українського католицького університету (Львів) 6–7 липня на Волинь з'їдуться люди доброї волі з України та Польщі, щоб спільно помолитися на могилах польських жертв Волинської трагедії у с. Павлівка [пол. Порицьк] на території України та на могилах українських жертв у с. Сагрині на території Польщі. Модель такого спільного вшанування було випрацювано 2002 року у Львові на військових меморіалах Личаківського цвинтаря. І як тоді в УКУ, так цього року в університеті м. Луцька учасники цієї акції зійдуться для розмови про стан польсько-українського порозуміння та про моральні обов'язки, які постають перед нами в цьому контексті.

Усе це радикально змінює атмосферу довкола цьогорічних роковин, і я вірю, що оптимістичний прогноз Марціна Войцеховського таки справдиться. Однак це не означає, що всі важкі питання буде знято: так у житті не буває. Якийсь час вони ще висітимуть над нами.

Досить однієї статті Мирослава Чеха «Як Москва відкрила браму до пекла на Волині», опублікованої 9 березня в «Газеті виборчій», щоб дезавувувати полемічну тезу євродепутата Павла Залевського про непотрібність подальших історичних досліджень: мовляв, «ми знаємо, як те все відбувалося». Відразу спадають на гадку слова Ромена Ролана: «Неможливо вести діалог із тим, хто не хоче шукати правду і вважає, що він її вже має».

Але навіть якби історики й установили всі факти минувшини (що, наскільки я розумію, в принципі неможливо), залишиться той аспект, про який нам нагадав Папа Бенедикт XVI в енцикліці «Caritas in Veritate»: як немає любові без правди, так немає і правди без любові. У покладанні виключної та одноосібної вини на український народ немає ні правди, ні любові. Як немає ні правди, ні любові в тому, коли чиясь душа розпачає над смертю невинної дитини свого роду, проте вважає смерть невинної дитини з іншого роду за виправдану та заслужену. Це серйозний збій християнського почуття – і національні інтереси тут ні до чого. Думати є про що і українцям, і полякам.

У тій же статті Мирослава Чеха зацитовано відозву командування УПА «До українців», зокрема: «Якщо на українських землях спалахне нова Гайдамаччина чи Коліївщина, відповідальність за неї ляже лише виключно на ті кола, які завели польську визвольну політику в антиукраїнський табір московського та німецького імперіалізму і нині діють на українській території як прислужники Москви й Берліна проти українського народу».

Ні, відповідальність переказати не вдалося – кожному відповідати за своє. І передусім тим українським командирам, котрі ухвалювали рішення про етнічну чистку. Депортації за етнічною ознакою справді були, на жаль, у політичному «прейскуранті» того часу: досить згадати депортацію кримських татар у СРСР чи акцію «Вісла» в повоєнній Польщі. Волинь відрізняється від них не лише тим, що цю акцію намагався провести недержавний народ, який не володів силою державного примусу. Як засвідчує наведена цитата зі згадкою про Гайдамаччину, а також рішення, ухвалене на зібранні ОУН(б) щодо поляків («тих, що не захочуть виїхати, – ліквідувати»), творці Волинської акції від самого початку були налаштовані на «Коліївщину».

Гріх гайдамаччини

Отже, війна справді відкрила «брату пекла», і насильство почали сприймати як щось неминуче. Хоч у Пастирському листі до духовенства і вірних від 10 серпня 1943 року Митрополит Шептицький публічно перестерігав: «Не дайте намовитися людям, котрі чинення супроти заповіді Господньої представляють Вам як неминучість. Пам'ятайте, що нічого доброго для свого народу Ви не досягнете, чинячи справи, суперечні із Заповідями Божими». Саме той прикутий до крісла святоюрський старець, а не польові командири, розумів ситуацію чи не найкраще, пишучи у згаданому документі:

«Ми навіть були свідками страхітливих убивств, учинених молодими людьми, можливо, і з добрих намірів, але із згубними наслідками для нації. Ми не раз бачили людей, котрі переказували нашій моло-

ді накази різних національних провідників і наказували для добра справи когось убити. Було багато таких випадків, що самі провідники молоді голосно і публічно стверджували, що агенти, які наказували молоді вбивати, були провокаторами і служили нашим ворогам. На жаль, такі випадки створили між молоддю фальшиве переконання, що вона вправі позбавляти когось життя».

Уже кілька разів я перестерігав усіх вірних від жахливих наслідків недотримання V заповіді Божої, якою заборонено убивати людей. Не раз я остерігав перед усіма тими пристрастями, які відкривають перед людиною дорогу до злочину, який притягує на душу прокляття Небес, а на тіло накладає пляму невинно пролитої крові, пляму, яку не зітре жодна покута. Я остерігав перед злобою, перед національною ненавистю, перед партійними чварами, перед прагненням помститися ворогам».

Але, на жаль, запобіжні християнські «шлюзи» все ж було опущено, і це вивільнило повільно злочину. Тому висновок Мирослава Чеха, що «повернення УПА до гайдамацької традиції було моральним падінням і крахом політичного мислення», є, на жаль, справедливим.

Ось чому я, який зростав на гордості за героїв УПА, що виборювали для мене свободу від двох тоталітаризмів, і буду довіку їм вдячний за приклад самопосягати, мушу водночас молитися за те, щоб Бог відпустив творцям злочинів на Волині гріх убивства невинних людей. І остерігати тих моїх сучасників, кому слова Митрополита знову починають здаватися надто утопічними.

Щирість каяття та прощення

Волинське жахиття я називаю трагедією ще й тому, що кожна сторона вважала себе жертвою, а свої дії – відплатними, а тому виправданими. Кожна сторона брала до розгляду різні відтинки історичного часу, коли її дії виглядали вмотивованими через кривду з боку суперника. Роблять це обидва народи й до сьогодні.

І мало хто зауважує, що формула «відплатної акції» не знімає морального

тягаря, оскільки помста не має християнської легітимації. Тоді треба просто признатися, що в нашому розумінні Євангеліє чинне лише до певної межі, після якої неминуче вступає в дію закон «око за око», «дитина за дитину».

Ось чому треба молитися – молитися обом сторонам...

Крім того, відчувати себе жертвою – це лише половина справи. Як зауважив Еміль Кастро, «жертва не лише отримує реституцію. Вона володіє ключем до реального і фундаментального примирення». Адже лише вона, жертва, може простити – злочинець цього не може зробити за означенням. Це велика моральна відповідальність, без якої не може бути справжнього примирення. Отож наші народи загалом легко прибирають статус жертви, щоб звинувачувати, – чи так само легко вони підтвердять свій статус жертви тим, що простять?

Прощеною вина є не тоді, коли обидві сторони обставляють кожну її річницю ритуальними актами прощення. Прощеною вона є тоді, коли перестають жити давнім болем, віддаючи історію Богові. Як впливає зі Звернення Синоду єпископів УГКЦ від 11 березня, у нас різна історична пам'ять не тому, що Бог створив один народ добрим, а другий – поганим, а тому, що Він створив нас різними. Але, «попри свою відмінність, ми всі наділені однаковим статусом дітей Божих. Господь залишив нам однакові заповіді й однаково зобов'язав нас їх дотримуватися».

Мій приятель Богдан Панкевич зауважив якимось іще одну християнську спонуку, щоб ми визнали помилки своїх одноплемінників. Їхні душі вже на небі, і, поставши перед Джерелом Любові, вони тепер добре знають, що згрішили, і не потребують нічого іншого, як прощення та молитви. Відмовляючись побачити в їхніх діях гріх, ми чинимо нову кривду щодо них, бо позбавляємо їх цієї молитви.

Отже, духовне своє завдання ми до кінця ще не виконали. Адже без щирості каяття і щирості прощення відома формула примирення ризикує перетворитися на

бутафорію. Антін Борковський сказав про це розмашисто й гостро: «Попри ритуали протокольного славослів'я, попри ювілейне махання кадилами – досі порозуміння за волинський злочин було вихолощеним, адже не було чину каяття як такого. Внутрішнього, не на позір. Формальні спроби порозумітись чимось нагадували бюрократичну клоунаду – “тут гостру фразу забираємо, а тут – додаємо мудре слово”. Але не пропікав сором, котрий і уможливорює чин каяття. Не було бажання спокутувати гріх, котрий досі чирякує під лахміттям національної пам'яті. [...] Не можна просити пробачення з дулею в кишені...».

Навіть якщо вважати такі докори за максималістські, все одно залишається відчуття правоти автора. Щораз більше стає помітно, що не лише в наших народів, а в усій Європі добу високих духовних поривів заступив час здрібнених калькуляцій. З'явився страх духовної висоти, від якої більшості з нас уже паморочиться в голові. Допустимим стає «силування до любові», «силування до каяття» – попри всю моральну абсурдність цього політичного тиску. Бракує того, до чого закликав в Україні 2001 року блаженний Іван-Павло II: «Нехай прощення – дароване й отримане – розіллється, немов цілющий бальзам, у кожному серці».

З'явилася небезпека, що на зміну «вони каються недостатньо» прийде «ми просили прощення надаремно».

Проте водночас зберігає актуальність притча про жабку в молоці, котра порятувала себе, не втомлюючись бити лапками. Тому ніколи не переставаймо вірити в силу молитви – навіть тоді, коли її ініціаторами й учасниками стають лише окремі групи етично чутливих людей. Поступово входячи в уми та серця людей, ця молитва злагоднить їхні душі й підготує поле для остаточного примирення.

Чи є альтернатива цьому шляху? На жаль, є. Але про неї застережно сказав 2005 року Глава Польської Єпископської Конференції Архиепископ Йозеф Міхалік: «Чи можна писати історію народів ненавистю і смертю? Можна. Але тоді таке суспільство було б цивілізацією смерті, яку не можна прийняти. Така настанова завжди кличе до

помсти: пролита кров вимагає крові, прокльони породжують нові прокльони. Чи не краще побороти злу волю і злі думки, пробачити і розпочати спочатку? Милосердя завжди є кращим і є тим, що дає перспективу».

Мирослав Маринович

– український правозахисник, публіцист, релігієзнавець, член-засновник Української Гельсінської групи, організатор амністерського руху в Україні, віце-ректор Українського Католицького Університету у Львові. Президент Українського ПЕН-клубу.

Римо-католицький парафіяльний цвинтар в с. Гута Пеняцька (знаходилося в Бродівському р-ні Львівської обл.). Ремонтований Товариством «Magurycz» (Польща) в серпні 2008 р. Фото після реновації. Архів «Magurycz».

Волинь 1943: сімдесятя різниця злочину

Київ – 2013

Видання здійснене коштом Польського Інституту в Києві

© Польський Інститут у Києві, Історична Правда, проект

Автори проекту:

Ярослав Грицак
Ярослав Годун
Александра Зінчук
Ігор Ільюшин
Роман Кабачій
Мирослав Маринович
Гжегож Мотика
Євген Сверстюк
Ева Семашко
Юрій Шаповал

Переклад
Роман Кабачій

Літературна редакція
Богдана Матіяш

Координація
Анна Лазар